

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Filologiya fakulteti

**Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 – Ana tili hám ádebiyatı baǵdarı
4ª kurs talabası
Smetullaeva Sharapat Abibullaevnanıń**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

**TEMA: Ğárezsizlik jıllarında qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy
leksikası**

Talaba: _____ Smetullaeva Sh.A.

Ilimiy basshı: _____ f.i.k., doc. Pirniyazova A.

Kafedra baslıǵı w.w.a.: _____ Patullaeva G.

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydaǵı májilis qararı menen qorgawǵa
ruxsat berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2018

Smetullaeva Sharapat Abibullaevnanıń «Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «___» ball qoyıldı

« ____ » _____ 2018-jıl

MAK xatkeri:

M.Mambetmuratova

Ğárezsizlik jıllarında qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası

Kirisiw

I bap Qaraqalpaq tili sózlik quramındaǵı jámiyetlik-siyasiy leksikanıń ornı

1.1. Termin hám onıń tiykarǵı belgileri haqqında

1.2. Ğárezsizlik dáwiri jámiyetlik-siyasiy leksikası hám onıń qalıplesiw jolları

1.3. Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınıń ózgeshelikleri

II bap Ğárezsizlik dáwiri jámiyetlik-siyasiy leksikanıń jasalıw usılları

1) Leksika-semantikalıq usıl

2) Morfologiyalıq usıl

3) Sintaksislik usıl

4) Basqa tillerden ózlestirilgen atamalar

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Kirisiw

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı óziniń ásirler dawamında tariyxıy qáliplesiwi hám rawajlanıwı barısında tilge tán nızamlıqlarǵa sáykes jámiyetlik turmıstıń talabı tiykarında nominaciyalıq hám arnawlı sóz birlikleri menen bayıp keledi. Bunda sózlik quramnıń ajıralmas bir bólegi arnawlı leksikalıq qatlam terminologiyanıń ornı girewli. Jámiyetlik-siyasiy leksikanıń sistemaǵa túsiwi jasalıwı boyınsha túrkiy tilleri boyınsha ilimiy monografiyalıq baǵdarda bir qansha jumıslar islendi.

Sońǵı dáwirde qaraqalpaq tiliniń terminologiyası hár tárepleme qáliplesti, bir qansha dárejede izertlendi. Tiykarınan sózlik quramda eń jiyi qollanılatuǵını bul jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları bolıp esaplanadı.

“Biz babalardan áwladlarǵa ótip kiyatırǵan biybaha baylıqtıń miyrasxorları sıpatında ana tilimizdi qásterlep saqlawımız, onı bayıtıw, abıroyın jáne de arttırıw ústinde mudamı islewimiz zárúr. ...bir sóz benen aytqanda, ...tildi ilimiy tiykarda rawajlandırıw milliy ózlikti, Watan sezimin ańlaw sıyaqlı iygilikli maqsetlerge xızmet etiwı sózsiz”, – dep jazadı Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov [1].

Termin hám terminologiya máseleleri til biliminde ilimiy jaqtan da ámeliy jaqtan da eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Bul aktual mashqala til teoretikleri menen praktikleriniń dıqqatın awdarıp kiyatır. Sońǵı jıllardıń ózinde usı másele dógeresinde ilimiy hám ámeliy konferenciya shólkemlestirilip, onda xalıqlar tilleriniń sózlik quramına terminlerdi hár tárepleme úyrenip ilimiy-izerlew jumısların keń hám joqarı dárejede júrgiziw, olardı házirgi zaman talapları ádebiy tillerdiń obyektiv rawajlanıw nızamlarına sáykes unifikaciyalaw hám qollanıwı boyınsha belgili bir normaǵa túsiriw, sistemalastırıw teoriyalıq tiykarın islep shıǵıw kún tártibine qoyılıp kiyatır. Májilislerde terminologiya haqqında mashqalanıń qoyılıwı birinshiden, onıń oǵada aktual máseleler ekenin belgilese, ekinshiden bul mashqalanı ele de bolsa teoriyalıq hám ámeliy jaqtan qanaatlanarlı dárejede sheshilmegenliginen derek beredi. Termin hám terminologiya til ilimpazları tárepinen túrlishe talqılanıp, túrlishe ilimiy bahalanıp kiyatır. Ásirese eń

tiykarǵı másele bolǵan termin hám onıń sóz quramındaǵı basqa leksikalıq birliklerden ózgesheligi terminniń ózine tán xarakterli belgileri usı kúnge shekem tolıq ilimiy bahaǵa iye bolǵan joq.

Terminler ayrıqsha sózler emes, tek ayrıqsha xızmet atqaratuǵın sózler ǵana. Termin sıpatında kelgen xızmeti ayrıqsha xızmet, yaǵnıy ataw xızmetinen ibarat ekenligin kórsetedi. Til iliminde termindi anıqlawda onıń kásiplik xarakterin belgilew kózde tutulıp kiyatır. Usı kóz qarastan termin bul professional mánige iye sóz yamasa baǵınıwshı baylanıs tiykarında qurılǵan sóz dizbegi, olar kásiplik uǵımdı aqlatadı. Belgili bir professiya kóz-qarasınan bazı bir obyektler toparı menen olar arasındaǵı qatnaslardı tanıw hám ózlestiriw procesinde paydalanıladı.

Terminler boyınsha dóretilgen leksikografıyalıq miynetlerde usı joqarıdaǵı atamalarǵa únles bahalawdı kóriwge boladı.

Terminniń kásiplik birlikten ayırmashılıǵı onıń belgili turmıs tarawında nominativlik hám definiktivlik xızmet atqarıwshı leksikalıq birlik sıpatında tanıluwı eken. Ol tek ǵana uǵımdı definitivlik jaqtan anıqlap qoymastan, sol turmıs tarawındaǵı sáykes uǵımlar, sáykes atamalar menen bekkem baylanısıp, ǵárezsizlikte boladı. Demek, terminler xakteri, xızmeti, qollanıluwı boyınsha bir pútın sistemaǵa birigedi, usı sistemanı bunnan bılay da rawajlandırıwǵa sebepshi boladı.

Ádette, terminler bir mánili leksikalıq birlikler dep tanıladı. Bunda kóbinese anaw ya mınaw terminniń sol turmıs tarawındaǵı uǵımǵa tolıq sáykes keliwi, sol tarawda basqa uǵımdı anıqlay almawı kózde tutiladı. Aytayıq, bir ilim tarawındaǵı hár bir termin tek ǵana usı ilimge baylanıslı ilimiy uǵımdı anıqlap keledi. Usılay bolıwı da kerek. Óytkeni, anaw ya mınaw ilim ya texnikaǵa baylanıslı bir termin arqalı túrli ilimiy, texnikalıq t.b. uǵımlardı ańlatıw múmkin bolǵanda, ilimiy uǵımdı qalıplestiriw, túsiniw oǵada qıyın bolar edi. Terminologiyalıq sistemanın arnawlılıǵı, sistemalılıq, funkciyalıq talapları, ózgeshelikleri bul nársege, yaǵnıy hár túrlilikke múmkinshilik bermeydi, unifikaciya qálegen terminlik mánige tán.

Túrkiy tillerinde jámiyetlik-siyasiy atamalar burınǵı awqam dáwirinde qalıpleskeni hám rawajlanǵanın ol boyınsha jazılǵan jumıslardan kóriwimizge

boladı. Túrkiy tilleriniń kópshiliginde jazıwdıń payda bolıwı, ádebiy tildıń, onıń sózlik quramınıń rawajlanıwı Oktyabrden sońǵı dáwirge tuwra keledi.

Bashqurt tilinde jámiyetlik-siyasiy leksika 20-jıllardıń ortalarınan qalıplese basladı [7]. G.G.Kagarmanov bashqurt tilindegi jámiyetlik-siyasiy leksikanıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı ózgesheliklerin, terminlerdiń óz tillik resursları járdeminde jasalıwın, basqa tillerden ózlestiriw jolların keńnen analizledi. Sonday-aq, jámiyetlik-siyasiy atamalırdıń leksika-semantikalıq hám struktura-semantikalıq ózgesheliklerin sinxronikalıq hám diaxronikalıq aspektten úyrenen.

M.S.Xarlanova türkmen tiliniń jámiyetlik-siyasiy terminologiyasınıń rawajlanıwın rus tili menen óz-ara baylanısta alıp izertleydi. Türkmen tiliniń jámiyetlik-siyasiy terminologiyası 30-jıllardıń aqırında qalıplesken. Terminlerdiń türkmen tiliniń óz sózleri tiykarında bes túrli usıl negizinde jasalganı haqqında hám jámiyetlik-siyasiy terminologiyanıń internocionallıq ózlestirmeler menen bayıw jolların analizledi.

Qazaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası boyınsha R.Barlıbaevtıń monografiyalıq miynetinde kóriwge boladı [3]. Bul qazaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası, onıń rawajlanıw jolları boyınsha jazılǵan birinshi monografiyalıq izertlew. Qazaq tili XX ásirde intensiv rawajlana basladı, onıń funkcionallıq sferası keńeydi. Jámiyetlik-siyasiy leksika ulıwma leksikanıń bir tarawı retinde rus tilinde, sonıń tásiiri nátiyjesinde basqa da milliy tiller sıyaqlı qazaq ádebiy tilinde de qalıplesti. Jámiyetlik-siyasiy ómir tarawına baylıslı qubılıslar menen túsinik atamaların bildiretuǵın mánilik birligi menen toplanıw, óz aldına birikken sózlerge jámiyetlik-siyasiy leksika dep anıqlama beredi [3]. Jámiyetlik-siyasiy leksika quramına kóplegen tilshiler filosofiyalıq, ekonomikalıq terminlerin de kirgizedi. R.Barlıbaeva bular haqqında da ayta kelip, olardıń tıǵız baylanıslı bolǵanı menen jámiyetlik-siyasiy leksikaǵa kirmeytuǵını atap ótedi.

Basqa da túrkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń terminologiya tarawı boyınsha 30-jıllardan baslap eń dáslepki miynetler terminologiyalıq sózlikler jarıq kóre basladı. Bular is júrgiziw atamaları, botanika, matematika, fizika, social-ekonomika, zoologiya terminleri sózlikleri edi. Bul sózlikler sol dáwirde shıǵıp

terminologiyaniń bul tarawlarında terminlerdi qáiplestiriwde, tártipke túsiriwde úlken áhmiyetke iye boldı.

Bunnan sońǵı dáwirde qaraqalpaq tilindegi terminologianıń ayırım tarawları boyınsha maqalalar shıqtı. Sonıń ishinde diyqansılıq terminologiyası, lingistikalıq terminologiya boyınsha disertaciyalıq jumıslar jazıldı. Bunnan qaraqalpaq tilindegi terminologiyaniń kóplegen tarawları boyınsha anaw ya minaw dárejede miynetler shıqqanın kóremiz.

Qaraqalpaq tilindegi jámiyetlik-siyasiy atamalar elege shekem izertlew obykti bolǵan joq. Biraq, qaraqalpaq tiliniń leksikası boyınsha shıqqan miynetlerde az dárejede bolsa da pikirler bar. N.A.Baskakovtıń “Sostav leksiki karakalpaskogo yazıka i struktura slova” atlı miynetinde qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın hár tárepleme analizley otırıp, terminologiyaniń (sonıń ishinde jámiyetlik-siyasiy) quramdaǵı arab, parsı sózlerinen sózlerinen jasalǵan terminlerge rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden kirgen terminlerge toqtap ótedi. 1917-jıldan keyingi dáwirde turmısta bolıp atırǵan jańalıqlardıń ataması sıpatında kóplegen jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń payda bolǵanın, bunda rus tiliniń rolin kórsetedi [4].

Qaraqalpaq terminologiyasın hár tárepleme ilimiy jaqtan analiz jasaǵan alım E.Berdimuratov boldı. Ol óziniń joqarǵı oqıw ornına arnalǵan dáslepki sabaqlıǵında-aq leksikalıq quramnıń bul tarawı jeterli sóz etiledi [5].

Ásirese, ádebiy tildin funksional stillerin rawajlanıwı haqqındaǵı ilimiy miynetinde termin sózlerdin ózine tán ózgesheliklerin, sózlik quramdaǵı ornın, qollanıwın qáiplestiriwdegi nızamlıqlardı kórsetken. İlimiy terminologiyalıq leksikanı, óndirislik texnikalıq leksikanı olardıń ózgesheliklerin dálillerin anıqlap beredi. Jámiyetlik publicistikalıq leksikanı ózine tán belgileri keń túrde sóz bolǵan jámiyetlik qarım-qatnasqa tán sózlerdin óz aldına úlken bir topardı qurawı ásirimizdin 20-jıllarınan baslanǵanın atap kórsetedi. Durıs, turmıstaǵı jámiyetlik qarım-qatnastaǵı ózgerisler tilde de óz kórinisin tabıwı zańlı qubılıs. “Siyasat, ıqtısat, sistema, únem, miynet, ónim, kapitalistik qatnas, jeke menshik, siyasiy bólim, jıllıq joybar, ıqtısadiy gúres” usaǵan sózler kóplep qosıldı [6].

R.Esemuratovaniń miynetlerinde qaraqalpaq tili sózlik quramınıń sovet dáwirindegi bayıwı kórsetilgen. Qaraqalpaq tili leksikasınıń ishki resursları tiykarında sonday-aq rus tili hám ol arqalı basqa da tillerden sóz hám terminlerdiń awısıwı tiykarında bolıw jolların dáwirlerge bóliw menen kórsetip bergen. Avtor qaraqalpaq tilindegi terminologiyalıq leksikanıń rawajlanıwı haqqında da sóz etken. Sonıń ishinde siyasiy terminler (miynet tártibi, qol miyneti, aql miyneti, miynetke kóz qaras) mısalları menen keltirgen. Avtor jámiyetlik-siyasiy terminler dep atamağan, al olardı hár qaysısın óz aldına alıp qarağan. Sonday-aq, arab, rus tillerinen kirgen siyasiy terminlerdi atap kórsetken. Sońǵı jılları rus tiliniń tásiiri menen qaraqalpaq tilinde jámiyetlik turmıstaǵı waqiyalarǵa baylanıslı atap ótedi. Sonday-aq bul jılları jańa túsiniklerdiń qaraqalpaq tiliniń óz sózleri menen bılayınsha berilgenin kórsetken: qallash/бедняк, teperish/актив, bayanat/доклад, báseke/соревнование, orta hallı/средняк, súren/лозунг, jat-jamay/кулак, помещик, tónkerispek/революция, belsendi/актив, h.t.b.

Biraq, bul sıyaqlı sózlerdiń birazı taza túsiniktiń oǵada tar mánisin bergenlikten hám geyde jańa uǵımnıń ulıwma tárepleme mánisin ǵana alınıp júrgenlikten keleshek turmısımızdıń talabına tolıq juwap bere almay, soń tilimizdiń sózlik quramınan shıǵıp qaldı.

J.Shámshetov qaraqalpaq tilindegi jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń arab tilinen ózlestirilgen sózler tiykarında jasalıwın sóz etedi [15]. Avtor tómendegi jaǵdaylardı atap ótedi:

1. Rus tilinen jámiyetlik-siyasiy terminler kalkallanǵanda burınnan qollanıwshı arab sózleri menen beriledi. Arab sózleri jańa semantikalıq máni alıp jámiyetlik-siyasiy termin bolıp qullanıladı: политика-siyasat, государство-mámleket, общество-jámiyet, обязательство-minnetleme hám t. b.

2. Rus tilinen siyasiy-jámiyetlik terminlerdi awdarǵanda arab sózlerine qaraqalpaq tiliniń affikisleri qosılıwı araqlı siyasiy-jámiyetlik termin jasaladı: мир-paraqatshılıq, ответственность-juwapgershilik, hám t. b.

3. Arab sózleri dizbekleriniń sostavında kelip siyasiy-jámiyetlik terminler jasaydı: общественная работа-jámiyetlik jumıs, молодое поколение-jas áwlad,

культурное революция-mádeniy revolyuciya, hám t. b. Bunda bir komponenti arab sózi bolsa, ekinshisi qaraqalpaq tiliniń sózi yamasa rus tilinen kirgen sóz.

Jámiyetlik-siyasiy terminler jóninde birinshi ret arawlı ilim izertlew júrgizgen A.Q.Pirniyazova boldı [11;15]. Ol terminlerdiń ulıwma ózgesheliklerin, sózlik quramdağı ornın, jasalıw jolların, sózlik quramdağı basqa qatlamlar menen baylanısın keń túrde analiz etti.

I-bap Qaraqalpaq tili sózlik quramındaǵı jámiyetlik-siyasiy leksikanıń ornı

1.1. Termin hám onıń tiykarǵı belgileri

Qaraqalpaq tili - rawajlanǵan millet tilleriniń biri. Onıń házirgi rawajlanıw dárejesi baylıǵı hám sóylewdegi keń múmkinshilikleri eń birinshi gezekte sózlik quramda kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında qaraqalpaq xalqınıń pútkil tariyxıy ómiri, kún kórisi, aqıl-oyı, psixologiyası, ruwxıy dúnyası, intellektuellıq rawajlanıw jaǵdayı, pútkil turmısı - barlıǵı óz sáwlesin tapqan. Ekonomikalıq siyasiy hám mádeniy turmısıń tariyxıy jámiyetlik rawajlanıwı, pútkil kartinası uǵımlar hám sózler túrinde xalıqtıń sanasında qalıplesken hám olar til arqalı qatnastı támiyin etip óziniń sociallıq xızmetin atarıp kiyatır. Sózlik quramǵa usı tilde sóylewshi kollektivtiń kúndelikli pikir alısıw procesinde qollanılıp kiyatırǵan barlıq sózler kiredi. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı qaraqalpaq xalqınıń tariyxı dawamında qalısplesti. Usı dáwirler ishinde kóp ǵana leksikalıq birlikler menen bayıp keldi. Onda terminler elewli orındı iyeleydi. Solay da házirgi dáwirde xarakterli bolǵan xalıqtıń ekonomika, mádeniyat, ilim, til hám ádebiyat tarawındaǵı rawajlanıwı óndiris penen mádeniyattıń barlıq tarawların óz ishine alatuǵın terminologiyanıń bayıwına sebepshi boldı. Búgan turmıstaǵı ájayıp ózgerislerge baylanıslı sońǵı dáwirlerde intensiv xarakterde payda bolǵan kóp sanlı terminologiyalıq birlikler tolıq dálil bola aladı.

Demek, házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramının bayıwı hár qıylı óndiris tarawlarınıń keńeyiwi, ilim hám texnikanıń rawajlanıwına sáykes iske asıp otır. Ilim texnika óndiris tarawlarına sáykes uǵımlardıń dórewi menen bunda sol uǵımlardı defenetivlik anıqlawısh terminler sisteması jetilisip ádebiy talapları tiykarında ulıwma xalıqlıq normaǵa túsip atır. Bul jerde ǵáp házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramında terminologiyalıq qatlamanıń dáwir talabına, jámiyetlik turmısıń rawajlanıw dárejesine sáykes jetilisiwinde, qalıplesiwinde onıń ilimiy-texnikalıq bazasına qaray payda bolıwı hám qollanılwı jaǵnan aktiv proceske aylandı. Solay etip, terminologiya arnawlı leksikalıq birlikler qatlamanı bolıp, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ayrıqsha orındı iyeleydi. Sózlik quram

ásirese terminler esabınan jetilisip hám keńeyip otıradı. Sonıń menen birge ol rawajlangan tildiń tiykarǵı kórsetkishleriniń biri [22].

Til biliminde terminologiya haqqında másele oǵada aktual. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń házirgi rawajlanıw dárejesin anıqlaw obyektiv túrde usı terminologiyalıq podsistemanı hár tárepleme úyreniwge tikkeley baylanıslı. Tildiń házirgi rawajlanıwı boyınsha dóretilgen hár qanday lingvistikalıq teoriya terminologiya haqındaǵı mashqalanı ilimiy hám ámeliy kóz-qarastı durıs bahalaw arqalı ǵana múmkin, onısız ilimiy juwmaq álbeste kemislik qıladı. Demek qaraqalpaq til biliminiń házirgi kúndegi ilimiy jaqtan tereń úyreniwdi talap etetuǵın mashqalalarınıń biri terminologiya eken.

Terminologiya tildiń, onıń sózlik quramınıń dárejesin de kórsetedi. Rawajlangan ádebiy tilde terminologiya real kórsetkishlerdiń biri retinde bahalanadı. Sonlıqtan házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwı haqqındaǵı mashqala qaraqalpaq terminologiyasında hár tárepleme hám tereń izertlewdi talap etedi. Milliy tillerdiń sózlik quramın ilimiy kóz-qarastan táriyplew, onıń áhmiyetli podsisteması bolǵan terminologiyasına jeterli baha beriwsiz heshqanday múmkin emes.

Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında XX ásir úlken áhmiyetke iye boldı. Bul terminler tek ǵana usı dáwirde payda boldı degendi ańlatpaydı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında terminler arnawlı leksikalıq birlikler sıpatında ómir súrip, kúndelikli til arqalı qatnas procesinde xızmet atqarıp keldi. Degen menen házirgi dáwirde xalıqtıń kásiplik iskerliginiń keńeyiwi, ilim hám texnikanıń, ekonomika menen mádeniyattıń, intellektuallıq rawajlanıwdıń joqarı dárejede bolıwı ádebiy tildiń kásiplik terminologiyalıq qatlamnıń tolıq mánide jetilistiriwde hám qalıplestiriwge tiykar saldı. Sonlıqtan terminler ilimniń teoriyalıq bilimniń rawajlana baslawı menen payda boladı eken dep oylaw nadurıs boladı. Qálegen kásip, miynet iskerliginiń qálegen túri burın da ózine sáykes terminologiyanı dóretip keldi. Házir de sonday.

Termin hám terminologiya máseleleri til biliminde ilimiy jaqtan da ámeliy jaqtan da eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Bul aktual mashqala til teoretikleri

menen praktikleriniń dıqqatın awdarıp kiyatır. Sońǵı jıllardıń ózinde usı másele dógerinde ilimiy hám ámeliy konferenciya lar shólkemlestirilip onda xalıqlar tilleriniń sózlik quramına terminlerdi hár tárepleme úyrenip ilimiy izerlew jumısların keń hám joqarı dárejede júrgiziw olardı házirgi zaman talapları ádebiy tillerdiń obyektiv rawajlanıw nızamlarına sáykes unifikaciyalıq hám qollanıw boyınsha belgili bir normaǵa túsiriw sistemalasırıw teoriyalıq tiykarınan islep shıǵıw kún tártibinde qollanılıp kiyatır. Keńeslerde terminologiya haqqında mashqalanıń qoyılıwı birinshiden onıń oǵada aktual máseleler ekenin belgilesek ekinshiden bul mashqalanı ele de bolsa teoriyalıq hám ámeliy jaqtan qanaatlanarlı dárejede sheshilmegenliginen derek beredi.

Termin hám terminologiya til ilimpazları tárepinen túrlishe talqılanıp, túrlishe ilimiy bahalar alıp kiyatır. Ásirese eń tiykarǵı másele bolǵan termin hám onıń sóz quramındaǵı basqa leksikalıq birliklerden ózgesheligi terminniń ózine tán xarakterli belgileri, usı kúnge shekem tolıq ilimiy bahaǵa iye bolǵan joq. Túrlishe talaplar, túrlishe qatnas ómir súrip kelmekte. Máselen A.A.Reformatskiy «terminler - bul arnawlı xızmeti jaǵınan sheklengen sáykes uǵımdı ańlatıwı, dál ańlatıwı, zatlardı ataw ushın bir mánilikke umtılatuǵın sózler» – dep tanıydı. Olardıń ilim hám texnikada siyasat penen diplomatiyada oǵada zárúrli ekenligin eskertedi.

Al, belgili til ilimpazı N.A.Baskakov: “terminniń ózi ańlatatuǵın uǵımǵa anıq sáykes keliwshi turaqlı bir mánini belgili bir terminologiya tarawındaǵı basqa terminler menen baylanısqań sóz dizbegi bolıp tabıladı. Ol sol terminologiya tarawında unifikaciyalıq qollanıwı menen xarakterlenedi» - dep kórsetedi. Kórnekli til ilimpazı akademik V.V.Vinogradov bolsa, «sózdiń nominativlik yamasa definitivlik xızmet atqarıp keletuǵınlıǵın, definitivlik xızmeti arqalı logikalıq anıqlaw quralı bolǵanlıǵın, bunday jaǵdayda da ol ilimiy termin ekenligin belgileydi [2:13-b.].

Professor G.O.Vinokur: «termin mánisinde qálegen sózdiń qollanıla alatuǵınlıǵın názerde tutadı. Terminler ayrıqsha sózler emes, tek ayrıqsha xızmet

atqaratuǵın sózler ǵana. Termin sıpatında kelgen xızmeti ayırıqsha xızmet yaǵnıy ataw xızmetinen ibarat ekenligin kórsetedi» [2:14-b.].

Terminler – rásmiylestirilgen til birlikleri. Olar barlıq waqıtta jámiyetlik baqlawda boladı. Eger anıqlanıwshı uǵım menen sol uǵımdı anıqlawshı nominaciya arasında sáykeslik bolmasa, ádebiy tildin obyektiv talapları tiykarında terminologiyaǵa ózgerisler engizilip barıladı.

Solay etip, terminler sózlik quramnın basqa toparlarınan ózine tán xarakterli belgileri arqalı ayırılıp turadı. Usı belgilerdin eń baslıları retinde mına tómendegilerdi ataw múmkin:

1. Termin nominativ atama bolıp qalmastan, sonın menen birge definitivlik xızmet atqarıp keledi.

2. Termin – sózlik quramnın arnawlı birliǵi. Ol ilim hám texnika, jámiyetlik-siyasiy turmıs hám mádeniyat, sanaat hám awıl xojalıǵı t.b. baylanıslı arnawlı uǵımlardı dál anıqlaydı.

3. Anaw ya mınaw terminologiya tarawında hár qanday terminnin mánisi sáykes uǵımǵa teń keledi, sonlıqtan ol bir mánili, yaǵnıy monosemantikalıq xarakterde boladı.

4. Termin kásiplik mazmunǵa iye, onın kásiplik xakteri tar, jeke kásip ortalıǵı menen sheklenbeydi, kerisinshe, ulıwma xalıqlıq belgige iye, ulıwma jámiyetlik rawajlanıwdın dárejesine baylanıslı. Usı jaǵnan qollanıw órisi sheklengen kásiplik sózlerden ayırılıp turadı.

5. Terminler – sózlik quramnın eń háreketsheń hám jiysi ózgerisler enip turatuǵın ayırıqsha bólegi.

6. Terminler stillik qosımsha obrazlı mání boyawına iye emes, biytárep xarakterde, tek funkcionallıq jaqtan jámiyetlik-siyasiy, publicistikalıq, ilimiy, stiller tarawında arnawlı túrde tańlap qollanıladı.

7. Terminler rásmiylestirilgen leksikalıq birlikler, jámiyetlik baqlaw nátiyjesinde tártiplestirilip, unifikaciyalanıp baradı.

8. Terminler sózlik quramda pütün bir sistemanı quraydı, sistemalılıq onıń hár qanday elementleriniń bir biri menen baylanıslılıǵında, gárezsizliginde, arnawlı xızmetinde hám qollanılıwında kórinedi.

9. Terminler jasalıw usılı jaǵınan sáykes terminologiyalıq tarawda bir tipliligi menen xarakterlenedi, qurılısı boyınsha sóz hám baǵına baylanısıwshı sóz dizbekleri túrinde ushırasadı [2:20-b.].

1.2. Gárezsizlik dáwiri jámiyetlik-siyasiy leksikası hám onıń qalıplesiw jolları

Tilshi ilimpaz A.Q.Pirniyazova jámiyetlik-siyasiy leksikanıń payda bolıwınan házirge shekemgi rawajlanıw jolların jámiyetlik-siyasiy ómir menen ondaǵı qubılıs hám waqıyalardıń atamaları menen baylanısta alıp qarap tórt dáwirge bóledi [14]. Hár bir dáwir jámiyetlik-siyasiy leksikanıń rawajlanıwındaǵı ózgesheliklerdi óz ishine aladı. Birinshi dáwir (XX ásirdeń 40-jıllarına shekemgi jıllar) qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwi menen jámiyetlik siyasiy leksikanıń payda bolıw dáwiri qaraqalpaq tilinde baspa sózdıń payda bolıwı menen, qaraqalpaq jazıwınıń kem-kem jetilisip barıwı, dáslepki jámiyetli-siyasiy túsiniń atamalarınıń payda bolıwı, sonday-aq qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesip barıwı menen xarakterlenedi.

Ekinshi dáwirde (1940-1960) qaraqalpaq tiliniń jetiliskeń alfavitke iye bolıwı, til iliminde teoriyalıq máselelerdiń izertleniwi sonıń ishinde terminologiyalıq máselelerine kewil bóliniwi usaǵan waqıyalar boldı. Bul dáwirde siyasiy temadaǵı miynetler kóplep qaraqalpaq tiline awdarıldı, partiya hám húkimet qararları seyzd materialları qaraqalpaq tilinde shıǵadı. Sonıń nátiyjesinde kóplep jańa jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları payda boldı, burın qollanılıp júrgenleri qayta qaraldı, rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden terminler ózlestirildi. Bul dáwir qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikasınıń qalıplesiw dáwiri boldı.

Birinshi dáwirde termin jasawda múmkinshiligi barınsha qaraqalpaq tiliniń óz sózlerinen paydalanılǵan edi, yamasa arab, parsı tilleriniń terminleri qaraqalpaq tiline jasalma túrde awdarıldı.

Ekinshi dáwirde qaraqalpaq tiliniń óz ishki múmkinshilikleri menen bir qatarda rus tilinen terminler ózlestirlidi. Jámiyetlik-siyasiy leksika bir qansha tártipke túsken. Burın qollanılıp júrgen termin talabına juwap beretuǵın arab, parsı tilleriniń sózleri qaldırıladı da, ayırımları basqa terminler menen almasıdırıladı.

Úshinshi dáwir (1961-1991) qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikasınıń tolıq qáliplesken, rawajlangan dáwiri. Jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamalarınń jasalıw usılları, derekleri aldınıǵı dáwirde qáliplesken halında qalǵan. Bul dáwirde terminologiya máselesi boyınsha kóplegen miynetler shıqtı. Jámiyetlik-siyasiy leksika sistemaǵa túsken, atamalardıń qollanılıwı tártipke keltirilgen. Ulıwma, jámiyetlik-siyasiy lekiskaniń barısında eldegi hár bir úlken siyasiy waqıya tásir etti, jańa atamalar payda bolıp bardı: Elimizdi industraziciyalaw menen baylanıslı fabrika, zavod, udarnik hám t. b. Awıl xojalıǵın kollektivlestiriw jańa atamalar payda etti: kolxoz, artel, kolliktiv, kollektivlesiw, kolxozshı, brigad, zveno hám t.b.

Ullı watandarlıq urıs jıllarında kóplegen atamalar payda boldı: Ullı watandarlıq urıs; xalıq demokratiyalıq dúzimi; jeńis kúni; awqamlaslar hám t.b. Urıstan sońǵı jılları úlken tariyxıy áhimiyetke iye waqıyalarǵa tolı. Usıǵan sáykes jańa atamalar payda bolǵan: tıń jer, jerdiń jasalma joldası, jeti jıllıq plan hám t.b.

60-jıllar elimizde adamzattıń kosmosqa jol salıwı, jer júzinde paraqatshılıqtı saqlaw ushın gúres, xalıq xojalıǵı, sanaat hám mádeniyat tarawlarındaǵı ullı tabıslar menen belgilendi. Usı jılları jańa jámiyetlik-siyasiy atamalar payda boldı: kosmonavt, kosmosta birge islesiw, neokolonializim, BAM, sapa hám nátiyjelik bes jıllılıǵı, komsomol jaslar brigadası hám t.b.

Elimiz gárezsizlik alǵanan sońǵı dáwirde júz bergen jámiyetlik-siyasiy, social-ekonomikalıq, mádeniyat tarawlarındaǵı ózgerisler sáykes atamalardıń payda bolıwına, qáliplesiwine alıp keldi. Jámiyetlik-siyasiy lekiskaniń rawajlanıwınıń IV dáwiri gárezsizlik dáwiriniń dáslepki kúnlerinen házirgi XXI ásirde ekinshi on jıllıǵın óz ishine qamtıydı [14] dep kórsetedi.

1993-jılı E.Berdimuratov, A.Kamalov, tárepinen “Jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq terminlerdiń russha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi”

baspadan shıqtı. Bul sózlikke kópshilikke biytanı bolğan bir topar terminler tańlap alıńan. Bul házirgi mıtájlikti qanaatlandırıw máqsetinde dúzilgen.

J.Nurmaxova “Qaraqalpaq tilindegi sociallıq-ekonomiklıq terminler” degen temada (Nókis, 1999) kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Bunda sociallıq-ekonomikaqlıq terminlerdiń qalıplesiwi hám rawajlanıw jolları, olardıń jasalıw usılları, quramı hám qurılısı, klassifikaciyası tereń izertlengen.

Solay etip, jámiyetlik-publicistiklıq, jámiyetlik-siyasiy leksikanıń bir tarawı ekonomika, jobalastırıw, óndiristi basqarıw, xojalıq tarawların rawajalıwın jetilistiriw procesin, kárxana hám birlespelerdiń gárezsizligin keńeytiw óndirislik qatnaslar qullası kún kóris ámeliyatında qollanılatuǵın sózler toparı – siyasiy-ekonomiklıq terminler dep júrgiziledi.

1.3. Jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamalarınń ózgeshelikleri

“Terminologiya” túsiniǵı “leksika” túsiniǵine qaraǵanda tar mánini bildiredi. Yaǵniy belgili bir terminologiya tarawındaǵı terminler soǵan baylanıslı túsinińlerdi qamtıydı. Al, geypara terminler kópshilikke túsinińli bolıp, keń qollanıw órisine iye. Jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları tar mánilikten shıǵıp ketiwi olardıń tábiyatına balanıslı. Sonlıqtanda, ilimpazlar “jámiyetlik-siyasiy terminologiya” dewden góre “jámiyetlik-siyasiy leksika” dep ataǵandı maqul kóredi [8].

Til ilimi kóz qarasınan bul eki termin mánisi hám xızmeti boyınsha ayırmashılıqqa iye. Jámiyetlik-siyasiy terminologiya bul ideologiyalıq sıpatqa iye jámiyetlik ilimler terminologiyasınıń ayırım bir bólimi. Ol sociallıq ilimler terminologiyasın (tariyx, ekonomika hám t. b. sociallıq ilimler) hám filosofiyalıq ilimler terminologiyasın óz ishine aladı [23].

Jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları – bul elimizde bolıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy ómirge baylanıslı túsinińlerdi qamtıp, bul tarawda bolıp atırǵan ózgerislerdi sáwlelendirip baradı. Soǵan sáykes házirgi dáwirde dúnya júzinde, elimizde bolıp atırǵan siyasiy ózgerisler jańa atamaları payda etpekte.

Jámiyetlik-siyasiy terminler jóninde birinshi ret arnawlı ilim izertlew kirgizgen A.Q.Pirniyazova bóldı [13,18]. Ol terminlerdiń ulıwma ózgesheliklerin, sózlik quramdaǵı ornın, jasawlıw jolların, sózlik quramdaǵı basqa qatlamlar menen baylanısın keń túrde analiz etti. Ásirese onıń jámiyetlik-siyasiy leksikasınıń mazmunına neler kiretuǵının anıqlap beriwı itibargá ayrıqsha alarlıq kórsetpe bolıp tayınlandı: Jámiyetlik-siyasiy leksikaǵa mámleket, mámleketlik nızam hám basqa da shólkemler, jámiyettiń sociallıq qurılısı, ishki hám xalıq aralıq qatnaslar, olardıń institutları paraxatshılıq ushın biyǵárez mámleketlik siyasat ushın gúres usaǵan túsiniklerdiń atamaları kirdi. Bazıbir leksikaniń qollanıw órisiniń dúzilisi, mazmunı jaǵınan keń tanımalıqqa iye bolǵanı sebepli olardı termin dep atawdan góre “jámiyetlik-siyasiy túsinikler ataması” dep atawdı usınadı. Basqa da ilimiy juwmaqlarǵa tiykarlanıp aytqan ilimpazdıń bul pikirleri basshılıqqa alıp siyasiy ekonomikalıq terminlerdiń jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń jámiyetlik-siyasiy leksikaniń bir úlken tarawı retinde qarastırǵan maqul dep esaplaymız [13].

Qaraqalapaq tiline rus tilinen I.V.Lexin dúzgen “Qısqasha siyasiy sózlik” K.Maqsudov tárepinen awdarılıp shıǵılǵan [9]. Bul tiykarınan siyasiy terminlerge túsinirme bolıp, óz ishine 1614 termindi aladı. Bul sózliktiń maqseti jámiyetlik-siyasiy mazmundaqı sóz, terminlerge qısqasha túsinik beriw. Sózlikke kúndelikli baspa sózde, radio hám televidenie esittiriwinde tez-tez ushırasıp turatuǵın sózler kirgizilgen. Bul sózlikke tek jámiyetlik-siyasiy terminler ǵana emes publicistikada jámiyetlik-siyasiy informaciyanı beriwde aktiv qollanılatuǵın sózler de kirgizilgen. Sózlikte basqa tillerden kirgen kitabıy xarakterdegi ulıwma ádebiy leksikada bar.

Qısqasha sózlikte túsinirmeli xarakterdege iye. Rus tilindegi sózlikte terminler alfavit tártibinde jayǵastırılǵan. Qaraqalapaq tilinde awdarma da sol tártip penen beilgen. Ayta ketetuǵın bir nárse, bul sózlik qaraqalapaq tiline awdarma bolǵannan keyin, ondaqı terminlerde qaraqalapaq tiline awdarılıwı kerek edi. Sózlikte bolsa, rus tilindegi barlıq terminler tap sol óz tártibinde alınǵan, ayırım qaraqalapaq tilinde ekvivalenti bar terminler de rus tilindegi formasında alınǵan. Mısalı: Авторитарный (16-bet), агрессивный (7), антонимный (16), античный (18), деблокированный (62), дезорганизация (63), доминирование (78),

законодательство (84), зондирование (85), игнорировать (87), импонировать (93), инустрализация (95), интерность (95), король (137), культивирование (144), лаконичный (148), лапидарный, слог (149), местничество (164), национализация (176), нелегальный (181), нравственность (183), орация (187), парировать (196), Пиррова победа (203), популярный (209), публикация (221), расовая дискриминация (227), ситуация (257), специфический (261), терроризовать (271), традиция (273), урегулирование (227), фигурировать (285), фиксировать (285), формирование (287), цензурный (292), цивилизованный (293), экономичный (305) hám t. b.

Kóplegen terminler sol rus tilindegi formasında alınıp qaraqalpaq tilinde qawısta berilgen: Государство (Mámleket), (55), Класс общественный (Jámıyetlik klass) (113), Коллективизация сельского хозяйства (awıl hojalıgın kolektivlestiriw) (116), Контроль (Qadaǵalaw) (132), Организация объединенных наций (Birlesken mámleketler shólkemi) (191), Политика (siyasat) (206), Посол (Elshi) (209), Рабовладельческий строй (Qul iyelewshilik dúzim) (223), Солидарность (Tilekleslik) (258), Сфера влияния (Tásir etiw sferası) (266), hám t. b.

Biziń pikirimizshe, sózlikte qaraqalpaq tilindegi variantı beriliwi orınlı bolar edi. Sebebi bul sózlik qaraqalpaq tiline awdarma bolǵanı ushın terminler qaraqalpaq tilinde alfavit tártibinde ornastırılıwı kerek edi. Sózlikte jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń qaraqalpaq tilinde qalay qollanıwı kerekligine dıqqat awdarılmaǵan. Tiykarınan tek túsindirme qaraqalpaqshaǵa awdarılǵan. Qaraqalpaq tilinde burınnan qalıplesip, qollanılıp júrgen terminlerdi de payadalanbaǵan.

Usınday kemshiliklerine qaramastan, ulıwma alǵanda, bul qaraqalpaq tilindegi birinshi sózlik bolıp, kóplegen terminlerge anıqlama bergen. Kóp qollanılatuǵın siyasiy terminlerdi túsindiriw menen qaraqalpaq oqıwshıları ushın úlken áhmiyetke iye boldı.

T.I.Akbarov, Sh.A.Asqarova, L.A.Buldanova, hám basqalar dúzgen “Qısqasha ekonomikalıq anıqlawshı справочник”. Ózbeksheden qaraqalpaqshalanıp “Qaraqalpaqstan” baspası tárepinen jarıq kórdi [1987]. Bul xalıq hojalıǵınıń kún

kórisi, qarım-qatnas, alıs-beris ulıwma ekonomika salasında qollanılatusın sózlerdi óz ishine aladı hám jaqsı jeri qatań alfavit tártibinde ornalasqan. Sózler keń túrde túsindirmeli jol menen oǵada anıq etip berilgen. Onda ekonomika, jobalastırıw, óndiristi basqarıw tarawında qollanılǵan. Sózlerge tereń máni berilgen. Sonıń menen birge xojalıqtıń rawajlanıwın jedellestiriw processin, kárxanalardıń hám birlespelerdiń ǵárezsizligin keńeytiw ushın kúndelikli qarım-qatnasta oǵada kerekli sózler bayan etilgen. Ekonomiklıq qayta qurıwdıń barısında, bazar ekonomikasına ótiw siyasatınıń qızǵın júrip atırǵan waqtında paydalanılıp atırǵan pútkilley jańa atama terminler óz orın alǵan. Qaraqalpaq tilinde awdarılǵan belgili dilmash K.Maqsudov oǵada iygilikli jumıs islegen.

Sońǵı jılları túrkiy tillerin, sonıń ishinde qaraqalpaq tiliniń leksikası jańalıqlar mene bayıdı. Bunda birinshi gezekte jańa zaman, jańa turmıs, jámiyettegi ózgerisler menen baylanıslı túsinikler qaraqalpaq tiliniń leksikasına kelip kirdi. Bunday túsinikler birinshiden, óz tillik resurslar menen berlese, ekinshiden sırtqı resurslardan paydalanıladı. Nátiyjede ádebiy tildiń qalıplesiwi menen bir qatarda onıń sózlik quramında úlken bir qatlam – jámiyetlik-siyasiy leksika qalıplesti.

Jámiyetlik-siyasiy leksikaǵa mámleket, mámleketlik dúzim hám basqa da shólkemler, jámiyettiń sociallıq qurılısı, xalıq aralıq qatnaslar, olardıń institutları, paraxatshılıq ushın, biyǵárez mámleketlik siyasat ushın gúres usaǵan túsiniklerdiń atamaları kiredi. Filologiya ilimleriniń kandidatı A.Pirniyazova «jámiyetlik-siyasiy leksikanıń quramındaǵı leksemanı «termin» yaki «sóz» dep atawdıń ornına «jámiyetlik-siyasiy túsinik ataması»n usınadı [13:6-b.]. Sebebi, – dep jazadı ol óziniń monografiyasında - jámiyetlik-siyasiy leksikanıń quramındaǵı ayırım terminler qollanıw órisi, dúzilisi, mazmunı jaǵınan keń tanımalıqqa iye. Olardı termin dep atawdan góre «atama» dep alǵanıımız maqul [18:5-b.].

Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları – bul elimizde bolıp atırǵan siyasiy-jámiyetlik ómirge baylanıslı túsiniklerdi qamtıp, bul tarawda bolıp atırǵan ózgerislerdi sáwlelendirip baradı. Soǵan saykes házirgi dáwirde dúnya júzinde, elimizde bolıp atırǵan siyasiy ózgerisler jańa atamalardı payda etpekte.

Jámiyetlik turmıstıń rawajlanıp barıwı menen tildiń jámiyetlik-siyasiy leksikası da turaqlasıp, terminler unifikaciyalanıp baradı. Sóz etip atırǵan dáwirde shıqqan sózlikte jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınń qansha dárejede turaqlasqanın kóriwge boladı [7]. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyasında qollanılǵan jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları sońǵı jıllar ishinde turaqlı paydalanılıp atır. Bul jumıs ǵalaba xabar qurallarında, baspadan shıǵıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy ádebiyatlarda ele de itibarlılıq penen iske asırılıwı kerek.

Jámiyetlik-siyasiy turmısta bolıp atırǵan ózgerislerge baylanıslı tildiń leksikası sońǵı dáwirde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları menen tolısıp barmaqta: *puqaralıq jámiyet, ǵárezsiz mámleket, bazar múnásibetleri, bazar ekonomikası, mámleketlik isker, jańa áwlad, abat turmısı, xalıq abadanlıǵı dárejesi, xalıq aralıq keskin múnásibetler t.b.*

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń kem-kem qalıplesip barıwı menen ajıralmas baylanısta qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası da qalıplese basladı. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov «Leksika menen terminologiyaǵa jeterli dárejede táripleme beriw ushın sotsiolingvistikalıq baǵdarda belgili bir jámiyetlik formaciyalarǵa sáykes tariyxıy basqışlarǵa ajıratıp qaraw kerek. Hár bir jámiyetlik basqışqa say tilde óziniń leksikalıq qatlamı boladı» [5:23-b.] - dep atap ótken edi. Usı pikirge súyengen halda qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikasın biz tórt dáwirge bólip úyrenip shıqtıq. Hár bir dáwir ózine tán ayırmashılıqqa iye.

Dáslep awızsha formada taralǵan jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları qaraqalpaq tilinde gazetaniń shıǵıwı menen jazba túrde sáwlelendi.

Jámiyetlik-siyasiy leksikanıń payda bolıwınan házirge shekemgi rawajlanıw jolların jámiyetlik-siyasiy ómir menen ondaǵı qubılıs hám waqıyalardıń atamaları menen baylanısta alıp qarap, tórt dáwirge bólip aldıq. Hár bir dáwir jámiyetlik-siyasiy leksikanıń rawajlanıwındaǵı ózgesheliklerdi óz ishine aladı.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikasınıń qalıplesiw hám rawajlanıw jolları bir qansha jámiyetlik-siyasiy waqıyalardıń tásiiri menen

xarakterlenedi. Jámiyetlik-siyasiy leksikanıń sistemaǵa túsiwi, jasalıwı boyınsha túrkiy tilleri boyınsha ilimiy, monografiyalıq baǵdarda bir qansha jumıslar islengen. Qaraqalpaq tilinde leksikografiyalıq, teoriyalıq baǵdarlarda jámiyetlik-siyasiy leksika sheshimin kútip turǵan máselelerdiń biri. Házirgi kúnde qaraqalpaq imlasındaǵı ózgerislerdi, terminlerdi turaqlastırıwdı ámelge asırıwda Terminkom xızmetine mútájlik payda boldı. Sonlıqtan onıń xızmeti qayta tiklense maqsetke muwapıq bolar edi.

II bap Ğárezsizlik dáwiri jámiyetlik-siyasiy leksikanıń jasalıw usılları

“Termin” degen sózdiń shıǵısı latın tilinen (terminus) –“shegara belgisi”, “shegara”, “shek” degen mánidegi sózden alınǵan. Bular ózleriniń sheklengen xızmeti jaǵınan zattıń, uǵımınıń anıq ataması retinde monosemantikalıq qásiyetke iye sóz; turmıstıń barlıq tarawlarında, ilimde, texnikada, siyasatta, diplomatiyada t.b. ózleriniń dúlepki shıǵısı bolǵan sózdiń kóp mǵnilik qásiyetin paydalana otırıp ońashalanılǵan, ekspressiv tásirlik qásiyeti sheklengen túrge enedi.

Terminler tilde háreket etiw menen belgili bir terminologiyanıń quramında boladı. Sózler terminologiyanıń quramına kirmey turǵan waqıtta kóp mánili bolǵan bolsa terminler qatarına kiriw menen bir mánilik tús aladı, sol mánide kontekste qollana beredi.

Sonıń menen birge til birligi retindegi xızmeti menen pútkilley qol úzip ketpeydi. Geyde sheber (dilwarlar) ustaxanasınan ótkende, prof. E.Berdimuratov durıs kórsetkenindey, qubılmalı mániste qollanıluwı múmkinshiligi boladı [2].

Geybir termin sózler til terminologiyasınıń hár qıylı tarawlarında qollanıluwı ilimler aralıq terminologiyalıq omonim bolıp keledi: “reakciya – ximiyada fiziologiyada, siyasatta; “redukciya” – filosofiyada, yurisprudenciya, fonetikada; “assimilyaciya” – etnografiya, fonetikada; “sóylew” – til iliminde, pedagogikada, fiziologiyada, medicinada qollanıladı.

Termin hám termin emes sózler arasında mudamı bir-biri menen tıǵız baylanısta boladı. Qarawıl – bir nárseni qorıp turatuǵın adam, awıspalı mánisinda “ańılıwshı” (sen ne, usı úydiń qarawılımsań? (Sh.S), kúnin zorǵa kóredi- (jarmasına qarawıl qoyıp ishedı), al, ańıshılıq tarawında – mılıqtıń qarawılı retinde termin xızmetin atqaradı.

Bas – bas – medicinalıq termin,

Iyin – iyin – med.termin,

Barmaq – barmaq – med.termin,

Qol – qol – med.termin,

Dize – dize – med.termin,

Ishek – ishek – med.termin,
Baha – baha – ekonomikalıq termin,
Qun – qun – ekonominkalıq termin,
Óndiris – óndiris – ekonominkalıq termin,
Qonıw – qonıw – aviacyalıq termin,
Ushıw – ushıw - aviacyalıq termin,
Ońlaw – ońlaw – texnikalıq termin.

Demek, termin sózler shıǵısı – tiykarınıń kóp mániliginiń bir belgisi, mánisi, hátteki kóp mánilik shınjırı “úzilip” omonimge aylanǵanları da tilde tabıladı. Mısalı “Ay” planeta retinde termin, “ay” – otız kún retinde esap-sanaq yaki hawa rayın baqlaw kárxanası ushın termin – ekewi eki basqa sózler.

Terminlerdiń taǵı bir ózgesheligi házirgi qollanılıp júrgenleriniń kópshiligi, derlik xalıq aralıq mánige , qollanılıw qásiyetine iye. Bunıń sebebi aldınǵı qatardaǵı rawajlanǵan eller ilim tarawında, ekonomika tarawında, siyasat tarawında, texnika tarawında t.b. birge islesiwi bolıp tabıladı.

Termin sózlerdi til qayaqtan aladı? Bunıń hár qıylı jolları bar. Bul jónindegi tildiń anaw yaki mınaw termin izertlewshilerge úlgi-órnek bolatuǵın tolıq ilimiy juwmaqtı prof. E.Berdimuratovtıń miynetlerinde tabıwǵa boladı [2].

Durısında da, qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stilleriniń payda bolıwı hám rawajlanıwı sózlik quramınıń bayıwında tiykarǵı faktor bolıp xızmet etedi.

Ótken ásirdiń 20-jıllarınan baslap tildiń jámiyetlik funkciyasınıń keńeyiwi xalıqtıń ekonomikalıq, mádeniy, sociallıq, ilim, oqıw-oqıtıw islerinde júz bergen ájáyip ózgerisler eń birinshi gezekte tildiń sózlik quramında kórinedi. Bul ógerisler leksikalıq quramǵa, sózsiz, jańa mánili birliklerdi, alıp keldi hám sementikalıq jaqtan bayıttı. Bunıń tiykarǵı derekleri, álbette, tildiń ishki hám sırtqı múmkinshilikleri arqalı ámelge asadı.

Qaraqalpaq tilinde “baha, qun, tabıs” usaǵan sózler leksikalıq quramda túpkilikli sóz retinde ázelden qollanılıp kiatırǵanı belgili. Kúndelikli turmısta jiyyı qollanılıp hátteki, jańa (bahalı, bahasız, qunlı, qunsız, tabıslı, tabıssız t.b.) birlikler jasawǵa qatnasıp ketken, kóp mánilik qásiyetke iye edi. Al, keyingi

waqıtta ekonomikalıq termin retinde belgili bir anıqlamaǵa juwap beretuǵın ekonomikalıq atamaǵa aylanǵan.

Basqa tillerden sóz awısıwı esabınan stillik leksikalıq birliklerdiń dórewi boyınsha jańa usıllar (basqa tilden tuwrı, awısıw, kalkalastırıw, túpkilikli qosımtalardı qollaw arqalı t.b.) dıń payda bolıwı belgili bir norma sıpatında qalıplesip ketti. Álbette, qaraqalpaq tilinde sóz jasaw usıllarınıń san hám sapa jaǵınan keńeygenin, sóz qollanıw órisiniń jetiskeniniń ayqın dálili boladı.

Burın qaraqalpaq tili adamlar arasındadıǵı pikir alısıwdıń awızeki formasında xızmet etken bolsa, keyingi jıllarda xalıqtıń ádebiy tiliniń jazba túriniń payda bolıwı hám qalıplesiwi nátiyesinde pikir alısıwdıń jazba – formasında da qarım-qatnas jasaw múmkinshiligi tolıq iske astı.

Tildiń rawajlanıwı, ádette, ekstraligvistikalıq hám lingvistikalıq faktorlar esabınan, olardıń óz-ara baylanısı hám ǵárezsizligi tiykarında ámeliy iske asıp otıradı.

Elimiz ǵárezsizlik algannan baslap qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikasında jańa dáwirge baylanıslı atamalar payda bola basladı. Jámiyetlik-siyasiy leksika kórkem ádebiyatta sóz sheberleri tárepinen shınlıq ómirdi súwretlewde keń paydalanıladı. Jámiyetlik-siyasiy túsiniqlerdiń atamaları óz ornında, turmıstıń hár qıylı waqıyalarına baylanıslı sheber qollanılsa ol shıǵarmanıń bahası da sol dárejede artadı. I.Yusupov óz shıǵarmalarında hár bir dáwirdi súwretley otırıp, soǵan sáykes leksikanı paydalanǵan. Onıń qosıqlarında qaraqalpaq xalqınıń ótmishi menen búgingi kúniniń aydın kartinası kórinis tapqan. Shayır XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń ómirin sáwlelendirip, onıń turmısınan alıp kóplegen shıǵarmalar dóretti. Sonıń menen birge ǵárezsizlik dáwiri de onıń qálemnen óz kórinisin taptı: Hár máwsimniń bar óz gúli,

Hár gúldiń óz jamalı bar,

Hár pasıldıń óz mezgili,

Hárkimniń óz zamanı bar. [20:17-b.].

- dep shayır jırlaǵanıday tildiń leksikasında hár zamannıń óz tańbası – sózleri bar.

Jámiyetlik-siyasiy leksika tiykarınan publicistikağa tán bolğanı menen kórkem ádebiyatta da dáwir nápesin beriw maqsetinde keń qollanıladı:

Úmit kútip ullı kelesheginen,
Xalıq quwandı, jańlap shadlıq naması,
Shıǵıs aspanınıń kók jiyeginen
Bas kóterdi *mustaqilliq quyashı...* («Prezident») [20:24-b.].

O, *suveren* respublikam Watanım,
Seni súyiw hukıwqına iyemen,
Mustaqilliq – biyǵárezlik samalı
Júzlerińdi jelpip turgay mudamı. («Tók tawındaǵı oylar») [20:22-b.].

I.Yusupov bul shıǵarmada qaraqalpaq tilindegi *ǵárezsizlik* sóziniń ózbek tilindegi variantın stillik maqsette paydalanǵan. Shayır shıǵarmalarında ózge til elementleri personaj xarakterin ashıwda, jergilikli sıpatlardı ańlatıwda, shıǵarmada bayanlamaqshı bolǵan pikirdi kórkem obrazlı etip jetkiziw, ekpressiv-emotsionallıq tásirlilegen arttırıw maqsetinde de qollanıladı. Al basqa bir shıǵarmasında bul atamanı sol qálpinde qollanıladı:

Lekin insaniyatta bir zor úmit bar,
Dúnya jaqsılıqqa tayanıp atır,
Óz-ózin jańadan tanıp xalıqlar,
Ǵárezsizlik ushın oyanıp atır. («Jańa ásirge») [20:11-b.].

Qaraqalpaq xalqınıń sóz baylıǵın shayır óz shıǵarmalarında orınlı paydalanadı. Onıń ishinen óz keregin aladı. Jámiyetlik-siyasiy atamalar shayırdıń keregine qaray jańartıp, oǵan awıspalı máni berip qollanıwı, onıń oy-pikirine, estetikalıq talǵamına, jámiyetlik-siyasiy, filosofıyalıq kóz-qarasına sáykes bolıp keledi. I.Yusupov leksikanıń ayrıqsha bir bir bólegi bolǵan jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaların óz shıǵarmalarında dóretiliwshilik penen jumsay otırıp, ózine tán stil payda etedi. Olardı shayır mınaday maqsetlerde paydalanǵan: súwretlengen waqıya, kórinisti real kórsetiw maqsetinde; sonday-aq shıǵarmanıń mazmunına sáykes qaharman xarakterin ashıp beriwde; shıǵarmadaǵı waqıyaǵa sáykes avtor

tilinde qollanadı; shıǵarmalarda sóz obrazların jasaw, máni ótkriligin beriw maqsetinde de paydalanǵan.

Haq jol, *mustaqilliq kárwanımızǵa!*

Danalıq tileymiz *Jurtbasımızǵa.*

Máńgi nesip etsin dáwranımızǵa,

Tınıshlıq, tatıwlıq degen eki sóz! («Eki sóz») [20:5-b.].

I.Yusupov óz shıǵarmalarında jámiyetlik-siyasiy leksikanı sheberlik penen paydalanǵan, olarǵa obrazlılıq bergen. Ğárezsizlik- atamasına qosımsha máni beriw menen onı kárwanǵa, quyashqa teńeydi. Onıń bul atamalardı qollanıwdaǵı ózgesheligi de sonda. Yaǵnıy aytayın degen oy-pikirdiń talabına qaray jeke stillik ustalıq tiykarında obrazlı máni júkleydi, atamalardı semantikalıq-stillik jaqtan jasandıradı.

Solay etip, I.Yusupov óz shıǵarmalarında waqıya, qubılıslardı súwretlewde jámiyetlik-siyasiy leksikadan stillik jaqtan sheber paydalanǵan. I.Yusupov dóretiwshiliginiń baylıǵı onıń kóp janrlıǵında, jańa forma, mazmun menen ádebiyatımızdı bayıtıwında ǵana emes, bárinen de burın poeziyasınıń milliy til baylıǵında, til birliklerin kúndelikli ómir jańalıqların sáwllendiriwde sheberlik penen paydalanıp biliwinde, solay etip, tákirarlanbaytuǵın milliy xarakter, obrazlar jasay biliwinde ayqın seziledi. Onıń shıǵarmalarındaǵı kórkemlik, stillik ózgeshelikler, onıń poeziyasınıń tili keleshekte hártárepleme keńirek izertlewdi kútip turǵan máselelerdiń biri.

Qaraqalpaq tili sońǵı dáwirde óziniń barlıq dárejeleri, yarusları boyınsha ulıwma xalıqlıq normaǵa iye, stillik jaqtan bay xızmeti jaǵınan keń ádebiy til dárejesine kóterildi. Bul dáwirde xalıqtıń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy turmısınıń rawajlanıwına baylanıslı barlıq ekstralingvistikalıq hám tildiń qurılısına tán lingvistikalıq faktorlar, eń birinshi gezekte ádebiy tilidń sózlik quramınıń, onda eń hárekecheń sózlik qatlam bolǵan terminologiyanıń oǵada bay leksikalıq baylıq sıpatında tanılıwına tiykar saldı. Usı jıllar dawamında ulıwma xalıqlıq ádebiy tildiń talaplarına sáykes terminlerdiń de qabıl etiliw, jasalıw hám qollanıw normaları

qáliplesip hám jetilisti. Nátiyjede terminologiya ádebiy til normalarına baylanıslı sistemağa, turaqlı qálipke túsip otır.

Terminler sistemasına, onıń rawajlanıwına kedergi keltiriwshi qaraqalpaq terminologiyasınıń dáslepki basqıshlarında orın alǵan unamsız faktler derlik sezilmeydi. Máselen, puristlik tendenciýalar ádebiy tildiń ósip baratırǵan obyektiv talaplarına sáykes 20-jıllarda-aq saplastı, tájiriybesizlikke baylanıslı orın alǵan anaw ya mınaw termindi qabıl etiw boyınsha hár túrlilik, kóp variantlılıq házirgi kúnde júdá aktiv xarakterge iye emes. Ádebiy tildiń sózlik quramında terminler sistemasında dáslepki jıllarda orın alǵan rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden awısıwshı atamaldı orınsız awdarıw nátiyjesinde payda bolǵan kóp terminler ulıwma xalıq sınavınan ótip, eń qolaylıları, obyektiv talaplarǵa juwap beretuǵın túrleri norma sıpatında qáliplesti: bilim uǵımı-úlgeriw, ıqtisadıy gúres-ekonomikalıq gúres, jamay-klass, isshi-xızmetker, rabochiy, awdarıspaqr-volyuciya baslawshı-baslawısh, qanterek-kelisim, arıznama-arza, jal haqı-miynet haqı t.b.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń ishki rawajlanıw nızamları tiykarında terminlerdiń jasalıw usılları bir normağa túsip otır. Terminologiya sistemasındaǵı funkcionallıq xarakterdegi tematikalıq gruppalar sáykes belgilerine qaray stil`lik beyimliligi menen tanılıp ayırım-ayırım terminologiyalıq qatlamlardı payda etti. Olardıń sol tarawda qollanıw órisi de, norması da tradiciyalıq xarakter alıp otır.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń ishki rawajlanıw nızamları tiykarında terminlerdiń jasalıw usılları qáliplesken. Olardıń eń baslıları semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, basqa tillerden terminler awısıw usıllarınan ibarat. Máselen, *gúres, jarıs, májilis usaǵan semantikalıq, baqlaw, baslama, kórsetpe, kelisim usaǵan morfologiyalıq, jarıs sóz, kiris sóz, ishki siyasat, sırtqı siyasat, miynet ónimi usaǵan sintaksislik, minnetleme, shembilik, shaqırıq, jergilikli orınlar usaǵan kalqalıq, klasslıq gúres, usaǵan aralas qollanıw, kritika, internacionalizm* usaǵan ekinshi bir tilden tikkeley awısıw usılları arqalı payda bolǵan terminler definitivlik dálligi, ulıwma xalıqlılıǵı, qollanıwı boyınsha turaqlı xarakter alǵanlıǵı, unifikaciyalangan terminler sıpatında tanılǵanlıǵı belgili. Olardıń turaqlılıǵın,

ulıwma xalıqlıq tanımalılıǵın aktivliligin támiyin etiwge sebepshi bolǵan baslı faktler sáykes uǵımlardı definitivlik dál anıqlawshı qásiyetin hám norma sıpatında qabıl etiliwi bolıp tabıladı.

Jámiyetlik-siyasiy turmıs tarawına baylanıslı terminler: *siyasat, jámiyetlik-siyasiy turmıs, jámiyetlik turmıs, paraxathılıq, birge islesiw, bildiriw, kelisim, shártnama, qayta qurıw, reforma, ekonomikalıq reforma, milliy gárezsizlik ideyası, ideologiyalıq immunitet, ideologiya, quralsızlanıw, áskeriy-sanaat kompleksi, xalıq aralıq aspekt, qatnasıq, ombudsman, xalıqaralıq qatnas, mámleketaralıq qatnasıqlar, siyasiy sistema, mawasasızlıq, milliy qatnasıqlar, demokratizm, demokratiyalastırıw, paraxathılıq baǵdarlaması, xalıqaralıq qawipsizlik blok, awqamlaslıq, sóylesiw, strategiya, áskeriy integraciya, jámiyechilik, provokaciya, ádil siyasat, pozitivlilik, pozitiv ózgerisler, region, regionallıq konflikt, internacionallastırıw, xalıqaralıq progress, gárezsizlik, paraxat birge islesiw, obyektiv process, diplomatiya, elektron húkimet, elektron múráját, galabalıq mádeniyat, globallasıw dáwiri, liberallastırıw t.b.*

Sózlik quramda jańa uǵımlardıń atamaları retinde sózlerdin jasalıw usılları til qurılısındaǵı dástúrlilik usıllar retinde ómir súrip kiyatır. Aytayıq, sóz mánileriniń keńeyiwi, sóz awısıwı, sózlerdiń birigiwi, qosımtalardıń járdemi menen ekinshi leksikalıq birliklerdiń dórewi t.b. usınday qalıplesken úlgielerden, usıllardan ibarat. Terminlerdiń jasalıwı da usı úlgielerge tiykarlanadı. Til iliminde terminlerdiń jasalıwında elewli ózgeshelik retinde olardıń belgili bir terminologiyasınıń sistemadaǵı bir tipliligi dep ataladı.

Kórnekli alım professor E.Berdimuratov tildiń ishki hám sırtqı resurslar esabınan termin sózlerdiń jasalıwınıń tómendegidey usılların kórsetip berdi [2].

1.Ishki múmkınshilikler arqalı:

1. Leksika-semantikalıq usıl

Bul usıl tiykarında tildegi qollanıp júrgen sózler óziniń burınǵı mánisi tiykarında jańa terminlik máni aladı. Sońǵı dáwirde bolıp ótken jámiyetlik, sociallıq ózgerisler, óndiris qatnasıqlarınıń jańa formaları usıǵan sáykes jańa formalardı payda etti. Bul ózgerislerdiń barlıǵı tildiń sózlik quramına tásin

tiygizdi. Jańa túsinikler sáykes atamaldı talap etti. Asirese, bunday ózgerisler jámiyetlik-siyasiy salada óz kórinisin taptı.

Ǵárezsizlik algannan soń qaraqalpaq xalqınıń turmısında bolıp ótken túpkilikli ózgerisler qaraqalpaq tilinde de óziniń úlken tásirin tiygizdi. Sózlik quramda aktiv qollanılatuǵın ayırım sózler sońǵı dáwirde terminologiyalıq máni aldı. Sózlerdiń burınǵı mánisi keńeydi yaki ol mánisinde birotala qollanılmay jańa máni aladı. Sonday-aq, burınǵı mánisi saqlanǵan halda sózler jańa máni aladı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında burınnan bar sózlerdiń jańa máni alıwına tiykarınan eki faktor sebep boldı.

1. Ǵárezsizlik dáwirindegi túpkilikli ózgerisler kóplegen sózlerdiń jańa máni alıwına tásir etti.

2. Rus hám basqa da evropa tilleriniń táhiri nátiyjesinde sózler semantikalıq ózgeriske ushıradı. [16:51].

Sońǵı dáwirde jámiyette bolıp ótken ózgerisler tildiń sózlik quramına da úlken tásirin tiygizdi. Jámiyetlik-siyasiy ómirdegi jańa qubılıslar jańa atamalardıń payda bolıwın támiyinledi. Usıǵan sáykes tildegi burınnan bar ayırım sózler jańa máni aldı. Búǵan jámiyettegi kózqaras hám moraldıń tariyxıy jaqtan ózgeriwi sebepshi boldı. Til tariyx penen, siyasiy ómir menen tıǵız baylanıslı. Tariyx jańa sózge zárúrlik jarattı hám jańa sózdiń payda bolıwına tásir etti. Qaraqalpaq tilinde burınnan qollanılıp júrgen sózler mánisin keńeytiw arqalı, belgili bir usaslıqqa tiykarlanıp jańa qubılıslardıń ataması sıpatında qollanıla baslaydı.

Leksika-semantikalıq usıлада sózlik quramda burınnan bar anaw yaki mınaw sóz formasın hesh ózgertpesten-aq kúndelikli sóz qollanıw processinde qosımsha jańa máni beredi. Mısalı, salıq, jámiyet, daǵaza, t.b.

Jámiyet – birge islesiwdiń juwmaǵında payda bolatuǵın adamlar arasındaqı qarım-qatnas hóm baylanıslardıń tariyxıy rawajlanıwınıń bir tutas sisteması.

Daǵaza – bir nárse haqqında gazetada, jurnalda yamasa qoldan jazılıp ildirilip qoyılǵan bildiriw, xabar, málimleme.

Semantikalıq ózgeris nátiyjesinde termin bolıp qollanılǵan sózler óziniń tiykarǵı mánisi menen baylanısta boladı, sonıń menen birge onı terminlik mániste

keń qollanılıwı sol sózdiń termin bolıp qalıplesiwin tezletedi. Bul process sózlerde hárqıylı boladı. Qaraqalpaq tilinde semantikalıq ózgerisler nátiyjesinde jámiyetlik siyasiy túsinik atamalarınń tómendegi usıllar járdeminde payda bolǵanlıǵın kóremiz:

1. Terminologiyalıq máni alıw menen birge sózler burınǵı mánisin saqlap qaladı. Olar terminlik mánisti belgili bir mánisti belgeli bir kontekstte beredi, yaki terminologiyalıq qásiyeti jámiyetlik-siyasiy tús alǵan sózler menen dizbekleskende kórinedi: háreket – Háreketler strategiyası, jaslar háreketi; jaǵday – xalıq aralıq jaǵday; ashıq – ashıq dawıs beriw, ashıq esikler kúni, ashıq sud t.b

2. Terminologiyalıq mánisi baslı orınǵa shıǵadı, al burınǵı mánisi ekinshi dárejeli bolıp qaladı. Mısalı, sıylıq sóziniń tiykargı mánisi sawǵa mánisin bildirse bul sóz jámiyetlik-siyasiy túsinik ataması bolıp xoshametlew retinde beriletuǵın aqshalay yamasa zatlay sıylıqqa aytıladı.

Qaraqalpaq tilinde aktiv qollanılatuǵın ayırım sózler sońǵı dáwirde semantikalıq ózgeriske ushırap, terminologiyalıq sistemada anıq bir mazmunǵa iye boladı. Ápiwayı sózler menen sementikalıq jaqtan ózgeriske ushırap jámiyetlik túsinik atamaların bildiredi.

Leksika-sementikalıq usıl menen jasalǵan jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları ulıwma qollanılwshı sózler menen mánilik jaqtan baylanısqa iye boladı. Biraq, termin ulıwma qollanıwshı mánistiń keńeyiwi, tarayıwı yaki awısıwı nátiyjesinde sózdiń dásleoki mánisinen kem-kem uzaqlasıp baradı. Nátiyjede olar mánilik jaqtan bir-birine usamaytuǵın, forması boyınsha birdey boladı. Mısalı, Dawıs – saylawlarda deputattı saylaw ushın dawıs beriwi. Saylaw: bir nárseni tańlap, saylap alıw mánisin bildirse jámiyetlik-siyasiy túsinik ataması bolıp deputatlıqqa belgili shólkem aǵzalıǵına dawıs beriw jolı menen tayınlawǵa arnalǵan is.

Ulıwma qollanılwshı sózsementikalıq ózgeris nátiyjesinde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasay otırıp, omonimlik qatar dúziwge de sebepshi boladı. Bul process barlıq terminologiyalıq sistemalarǵa tán.

Solay etip, leksika-semantikalıq usıl terminlerdi jasawda ónimli ádis bolıp tabıladı. Bunda sózlerdiń buringı mánisiniń keńeyiwi jańadan payda bolǵan taza túsiniкте atama qoyıw zárúrliginen payda bolǵan kóp mánililiktiń nátiyjesi ekenligine dıqqat awdarılıwı kerek. Demek, ulıwma qollanıwshı sózlerde payda bolǵan jańa máni adamzat oy-órisiniń tereńlewi miynet processiniń juwmaǵı nátiyjesinde payda boladı.

Bul usıl arqalı sózlik quramda bar anaw ya mınaw sózge qosımsha terminologiyalıq máni júklenedi, sóz terminologizaciyaǵa ushıraydı, usı atama definitivlik xızmet at`qarıwshı nominaciya sıpatında qabıl etiledi. Mısalı, kúsh sózi kóp mánili ózgeshelikke iye, kúshi jetpew, kúshi kelmew, kúshke iseniw, kúshke kúsh qosılıw usaǵan sóz dizbeklerinde bir-birine baylanıslı bir neshe manilerdi ańlatıp tur. Semantikalıq usıl arqalı terminler jasaw oǵada jedel hám ónimli qollanıladı. Aǵartıw (aǵartıw isleri), aǵza, aǵzalıq (BMSHǵa aǵzalıq), aralasıw (ishki islerge aralasıw), baǵıt, baǵdar, báseki, belsendi t.b. terminler semantikalıq usıl tiykarında payda bolǵan.

Eger terminlerdiń qabıl etiliwinde ádebiy tilde qalıplesken usıllar tolıq basshılıqqa alınsa, atalıwshı arnawlı uǵımnıń atama menen sáykesligi dál anıqlansa, álbette termin sózlik quramda turaqlı túrde orın aladı, ulıwma xalıqlıq belgige iye boladı. Sonlıqtan barlıq jaǵdayda arnawlı uǵım menen onıń qabıl etiliwshi ataması arasındǵı teńlik principi, terminlerdiń obyektiv túrde qalıplesken jasalıw usılları basshılıqqa alınıwı zárúr. Bul sózsiz terminologiyada orın alıp kiyatırǵan qolaysızlıqlardı boldırmawǵa, terminler unifikaciyasına, nátiyjede ádebiy tildiń bunnan bılay da rawajlanıwına sebepshi boladı.

Durıs, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı terminlerdiń kópshiligi rus tilinen, rus tili arqalı basqa tillerden kal`kalaw, aralas qollanıw, sonday-aq tikkeley awısıw usılları arqalı jasaldı. Bunda hár qanday awısıwshı terminlik atamanıń ana tildegi ekvivalenti, onıń sáykesligi esapqa alınadı. Aytayıq klass sóziniń dáslepki jıllarındaǵı jamay túrindegi jasalma variantı anna tildegi ekvivalenti bolmawı sebepli qollanıwdan shıǵıp qaldı, onıń ornına házir ádebiy tilde klass sózi termin sıpatında normaǵa aylandı.

Tilekke qarsı sońǵı waqıtları qaraqalpaq tilinde ekvivalenti joq, rus tilindegi forması túrinde qalıplesken, turaqlılıqqa iye bolǵan dokument termini baspasóz betlerinde subyektiv xarakterge orınsız túrde hújjet ataması menen awmastırılıp qollanıla basladı. Bul ádette túsiniksizlikti stil`lik qolaysızlıqtı payda etip otır. Sonday-aq, usı fil`mdi kóresiz dewdiń ornına usı fil`mdi tamasha etesiz, kóriwshi ornına tamashagóy túrinde jasalma qollanıw da joqarıdaǵıday xarakterde. Xalıq tiline tamasha-qızıq, tamasha kóriw, qızıq kóriw, tamasha etiw, tamashasın shıǵarıw – jinlisin shıǵarıw degen mánilerdi ańlatadı, sonda tamashagóy, tamasha túrindegi baspasóz betlerinde, esittiriwlerde paydalanıp kiyatırǵan usı sóz benen sóz dizbeklerin qalay túsiniwge boladı? Bul, ádette usı sózler menen sóz dizbeklerine baylanıslı túsiniksizlikke, máni shataslıǵına stil`lik qolaysızlıqqa sebepshi bolıp otır.

Termin definitivlik dál anıqlawshı atama bolıw menen birge ıqshamlılıqtı da talap etedi. Terminler sistemasında bazı bir terminlik atamalar shubalańqı qurılısqa iye. Máselen, rus tilinen awdarıw arqalı awısqaan xalıqqa turmıs jaǵınan xızmet kórsetiw termini rus tilinde bitovoe obslujivanie degendi ańlatadı. Bunda sub`ektivlik jasalma xarakter seziledi. Bizińshe, turmıs xızmeti túrinde hám ıqsham, hám definitivlik dál anıqlaw iske asqaan bolar edi. Bunday shubalańqı quramlı terminler terminologiyalıq qatlamda ádewir muǵdarda ushırasadı.

Terminlerdi qabıl etiwde sóylew mádeniyatınıń barlıq tárepleri tolıq esapqa alınıwı shárt. Kóp mánilik pútkil sózlik quramınıń semantikalıq qásiyeti, rawajlanıw usıllarınıń biri. Al terminler bolsa da mánililikti talap etedi. Sonlıqtan sońǵı waqıtları terminler sistemasında orın alǵan hayal-qızlardıń qollanba iskusstvo (jenskoe prikladnoe iskusstvo), kesip alıp islew sıyaqlı atamalar da ózgerislerdi, unifikaciyanı talap etedi.

Terminologiyanı rásmiy túrde baqlawshı, onı sistemaǵa salıw islerin shólkemlestiriwshi, terminler unifikaciyasın ámeliy iske asırıwshı respublikalıq terminologiyalıq komitet kóp jıllardan beri jumıs islemeydi. Bul tarawda qolaysız faktlerdiń orın alıwı, geypara terminlerdiń jasalma, subyektiv túrde engiziliwi álbette usı rásmiy orınıń juwapkersizligine de baylanıslı bolıp otır.

2. Morfologiyalıq usıl

Terminlerdiń jasalıwında bul usıl da ónimli usıllardıń biri retinde qalıplesken. Bunda sózden definitivlik arnawlı atamanı payda etiwde qosımtalar xızmet qıladı. Anaw ya mınaw sózden affiksaciyalıq jol menen sáykes uǵımdı anıqlawshı terminlik birlik dóreydi. Mısalı, tilde bar shın túbirine –lıq qosımtası qosılıw arqalı shınlıq, bar túbirine –lıq qosımtasın qosıw arqalı barlıq t.b. bul usıldı affiksaciyalıq usıl dep te ataydı.

Morfologiyalıq usılda sózdiń tiykarına qaraqalpaq tiliniń sóz jasawshı qosımtaları jalǵanıwı arqalı jańa birlik jasaladı. Dórendi terminler bir terminlerden óziniń qospalılıǵı menen ajırılıp turadı. Morfologiyalıq usıl menen sóz – terminiń jasalıwı tildiń grammatikalıq normaları tiykarında iske asadı.

Qaraqalpaq tilinde jámiyetlik-siyasiy terminlerdi jasawda tómendegi qosımtalar aktiv qatnasadı:

1. -shı/-shi affiksi túrkiy tillerinde de sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de sóz jasawda aktiv qollanılatuǵın hám semantikalıq mánisi hár tárepleme keń qosımtalardıń biri [10]. Bul affikstiń járdeminde sol at penen atalatuǵın jámiyetlik háreketke qatnasıwshı yamasa ilimiy-siyasiy aǵımǵa, belgili ideyaǵa qarashlı, sonday-aq, jámiyetlik jaǵdayına, jámiyetlik qurılısqa qatnasına qaray bir-birinen ayırılatuǵın adamlardı atap kórsetetuǵın atamalar jasaladı: *siyasatshı, tutınıwshı, elshi, dáldálshi, xabarshı, aqlawshı, atqarıwshı, baqlawshı, másláhatshı, ayıplanıwshı, tekseriwshı, t.b.*

Elshi – mámleketler menen qatnas jasaw minnetin atqaratuǵın diplomatiyalıq wákil, diplomant.

Dáldálshi – araǵa túsiwshı, óndiris, sawda-satıq islerinde eki tárepti baylanıstırıwshı, kelistiriwshı.

Tekseriwshı – jumıstıń zańlılıǵın, durıslıǵın biliw maqsetinde, óndiris processin, mákeme yamasa jeke xızmet babındaǵı adamnıń isin qadaǵalawshı adam.

Aqlawshı – sud sistemasınıń arnawlı xızmetkerdi, ayıpkerdi aqlawshı, jazasın qalay bolmasın jeńilletiwshi.

2. -ım\-im, -m affiksleri ayırım feyil tiykarlarǵa jalǵanıp is-háreket nátiyjesinde payda bolǵan uǵımlardıń atamaların bildip, abstrakt mánidegi uǵım atamasın bildiretuǵın jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasawda qatnasadı: *pitim, sheshim, dizim*, t.b.

Kelisim – bir nárseni atqarıw ushın maqullamǵan sheshim.

Dizim – Qandayda bir maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan hújjet.

3 -lıq/-lik affiksi jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasawda oǵada kóp qollanıladı. Túrkiy tilleriniń kópshiligine xarakterli bolǵan bul affiksi járdeminde bashqurt, qırǵız tillerinde de jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınıń jasalatuǵını haqqında lingvistler atap ótedi. Bul tiykarınan abstrakt mánidegi atlıqlardı jasawshı affiks bolıp, qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwında da keń qollanıladı. Bul affiksler tiykarınan atlıq, kelbetlik, ráwishlerge jalǵanıp atlıq sózler jasaydı [10]. Mısalı, ádillik, puqaralıq, ǵárezsizlik, wákillik, belsendilik, jámiyetlik, mámleketlik, yuridikalıq, turaqlılıq, t.b.

Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınıń usı affiksi járdeminde jasalıwınıń bir qansha túrlerin kóremiz.

a) Tiykar atlıqqa qosılıw arqalı abstrakt mánidegi termin dóretdedi: *Awqam+lıq; er+lik; dos+lıq, demokratiya+lıq* hám t.b.

b) Adektivlik tiykarǵa affikstiń qosılıwı menen: *Azat+lıq, teń+lik, ústem+lik, ádil+lik* t.b.

v) Dórendi atlıqlarǵa jalǵanıw arqalı jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasaydı: *Tuwısqan+lıq* hám t.b.

Hár qıylı affiksler járdeminde jasalǵan dórendi túbirlerge qosılıw arqalı atlıq atamalar jasaydı: -lı/li affiksli adektivlik tiykarǵı qosılıw arqalı: *ılǵallı+lıq, nátiyje+li+lik, ádep+li+lik* hám t.b.

-shılıq/-shilik affiksi dórendi túbirlerge qosılıw arqalı: *Jámiyetshilik, milletshilik, hákimshilik, tubalawshılıq, juwapkershilik* t.b.

-sız+lıq (*siz+lik*) affiksleriniń járdeminde túbir sózdegi belginiń joq ekenligin bildiretuǵın atama jasaladı: *jumıssızlıq, ǵárezsizlik* hám t.b.

-shıl/-shil affiksi járdeminde belgili bir nársege adamnıń tárbıyalıǵın bildiretuǵın sóz jasalǵan bolsa, oǵan -lıq/-lik qosılıw arqalı usı belgini ulıwmalastırıp kórsetetuǵın atama jasaladı: *xalıqshılıq* hám t.b.

Sonday-aq, eki hám odan artıq affikslerden jasalǵan sózlerge -lıq/-lik affiksi qosılıw arqalı abstrakt mánidegi atamalar jasaydı: *jet+is+ken+lik, bir+les+ken+lik, shólkem+les+pe+gen+lik* t.b.

4. -las/les qospa affiksleriniń járdeminde shıǵısı boyınsha, qatnası boyınsha birdeyligin bildiretuǵın atamalar jasaladı: *awqamlas, Watanlas, pikirles* hám t.b.

5. -ıs/is, -s atlıq jasawshı affiks bolıp esaplanadı. Olar feyil túbirine jalǵanıp, is protsesiniń nátiyjesinde payda bolǵan abstrakt uǵım atların bildiredi: *usınıs, aytıs, keńes* t.b.

6. -ma, -me, -pa, -pe, -ba, be feyillerden atlıq sóz jasawshı ónimli affikslerden esaplanadı. Olar járdeminde bildirilgen háreketke tiyisli bolǵan túsinik atamasın bildiretuǵın terminler jasaladı: *basqarma, kórsetpe, birlespe, awdarma* t.b. -la/le affiksinen soń jalǵanıp, jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasaydı: *jollama, baslama, minnetleme, bayanlama, baǵdarlama* t.b.

Baǵdarlama – partiya yamasa basqa jámiyetlik shólkemniń tiykarǵı maqset hám wazıypaları bayanlangan hújjet.

7. -shıl/-shil affiksi tiykarınan atlıq, kelbetlik t.b. sózlerge jalǵanıp, belgili bir nársege adamnıń tikkeley qatnasın bildiredi. Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasawda da qatnasıp, adamlardıń bir nársege qatnaslı ekenligin bildirip keledi: *xalıqshıl, milletshil, jámiyetshil* t.b.

8. -lı/-li tiykarınan kelbetlik jasawshı affiks bolıp esaplanadı hám qanday da bir belgige iyelikti bildiredi. Usı mánisti bildiretuǵın jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasaydı: *juwapkerli, ulǵallı, tájiriybeli* t.b.

9. -xana afiksoydı atlıq sózlerden túbirden ańlatılǵan zattıń ornınıń atın jasaydı. Mısalı, elshixana, kárxana, baspaxana, qabıllawxana t.b.

Kárxana – qandayda bir zattı islep shıǵaratuǵın óndiris ornı, zavod, fabrika taǵı basqalar.

Baspaxana – kitap jurnal, gazetalardı mashina menen basıp shıǵaratuǵın óndiris ornı.

10. -nama affiksoydı awızeki atlıqlardan belgili bir hújjetin yaki zattı bildiriwshi atlıqlardı jasaydı. Mısalı, ruxsatnama, shártnama, miratnama, ótinishnama, wásiyatnama, usınısnama, talapnama,algısnama t.b.

Shártnama – kelisim, kelisimnama. Meyli, Xojaniyaz, - dedi Dúysenbay shártnamaǵa qarsılıq etpeyik ...

Bul mısallar arqalı morfologiyalıq usıl menen jámiyetlik-siyasiy terminlerdin ónimli jasalǵanın kóriwimizge boladı.

Bulardan basqa da ayırım affiksler járdeminde jámiyetli-siyasiy túsinik atamaları jasladı. Lekin olar onsha ónimli qollanılmaydı. Joqarıda kórsetilgen affiksler atama jasawda aktiv qollanıladı.

3. Sintaksislik usıl

Mısalı, til bilimine tiyisli házirgi máhál, ótken máhál, keler máhál, gáp aǵzaları, birgelkili aǵzalar, turaqlı sóz dizbekleri, teń baǵınıńqılı qospa gáp terminleri eki yamasa onnan da kóp sózlerdin dizbeklesiwi arqalı sáykes uǵımlardı anıqlap tur, usı sóz dizbeklerinin hár qaysısı tek ǵana bir uǵımın nominaciyası xizmetin atqaradı. Sózlerdin ayırım grammatikalq qurallar menen birigiwi, dizbeklesiwi nátiyjesinde bir uǵımın ataması jasalıwı túsiniledi. Mısalı, miynet kúni, atqarıwshı hákimiyat, jámiyetlik sana, baslanǵısh shólkem, huqıqıqiy mádeniyat, sud hákimiyatı, saylaw mapazı, milliy ideya, puqaralıq huqıq, milliy qadıryat, jeke pikir, hújdan erkinligi, t.b.

Ápiwayı atama sóz dizbekleriniń quramındaǵı komponentleri shıǵısı boyınsha hár qıylı sóz shaqaplarınan bolıwı múmkin. Olar atlıq hám t.b. sóz shaqaplarınıń dizbeklesiwi arqalı jasalǵan. Sonday-aq, sóz dizbegi túrindegi terminnin quramı hár qıylı sózlerden ibarat bolıwı múmkin. Onın eki komponenti de terminologiyalıq sistemanın birliklerinen, yaki onın bir komponenti ulıwma

qollanılıwshı sózden, ekinshisi terminnen, sonın menen birge eki komponenti de ulıwma qollanılıwshı sózden ibarat bolıp keledi. Sóz dizbegi túrindegi termin quramındaǵı sózlerdiń shıǵısınan biyǵárez túrde, eki komponenti birigip barıp belgili bir túsinikti ańlatadı. Sóz dizbegi túrindegi termin quramındaǵı komponentlerdiń shıǵısına qaray bir qansha tipte bolatuǵının kóremiz.

1. Atlıq+atlıq tipindegi járdeminde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları. Bunda sózler bir-biri menen izafet arqalı baylanısıp keledi. Eki sóz intonaciya yaqı sóz tártibi arqalı baylanısıp, jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasaydı: *doslıq qatnasıqlar, jumıs kún, qabıllaw xanaları* t.b.

Birinshi komponent penen ekinshi komponent kelisiw arqalı baylanısıp, ekinshi komponent tartım jalǵawın qabıl etken halda járdeminde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları jasalǵan: *sóz erkinligi, sapa belgisi, keskinlik jaǵdayı, esap beti, shirket xojalıǵı, awıl xojalıǵı* t.b.

-shı/-shi affiksinen jasalǵan dórendi atlıqlardıń adektivlik xızmette kelip, atlıqlar menen dizbeklesiwi nátiyjesinde járdeminde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları jasaladı: *jetekshi kúsh* t.b.

Qaraqalpaq tilinde jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları anıqlawısh komponenti kelbetlikten jasalǵanların kóplep ushıratamız. Kelbetlik sózler semantikalıq jaqtan predmettiń túrin-túsin, reńin, sapasın, qásiyetin, kólemin, kelbetin t.b. sol sıyaqlı sınıqlıq belgilerin bildiredi. Terminologiya tarawında kelbetliktiń barlıq xızmeti qollanılmaydı. Ulıwma terminologiyalıq sistemalarda kelbetliktiń mánisine qaray qollanılıwı hár qıylı. Kelbetlikler atlıqlardıń belgisin bildirip kelip, termin jasaydı. Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınń jasalıwında kelbetlikler tiykarınan atlıqlardıń belgisin, sapasın bildirip keledi. Bunda sonın menen birge dórendi kelbetlikler de qollanıladı. Kelbetlik jasawshı affikslerdiń barlıǵı da qollanıla bermeydi. Jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınń jasalıwında ayırım affiksler járdeminde jasalǵan kelbetlikler aktiv qollanıladı. Kelbetlik + atlıq tipindegi jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaları. Birinshi komponenti kelbetlik ekinshi komponentti anıqlap keledi: *jabıq májilis, electron húkimet, electron imza, jas áwlad* t.b.

-lı, -li konstrukciyalı birikpeler. Atlıq sózlerge jalğanıp, qanday da belgige iyelikti bildiretuğın kelbetlik jasaydı. Bul kelbetlik atlıqlar menen dizbeklesip kelip jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasaydı: *húrmetli ataq, qurallı kúshler, áhmiyetli waqıyalar* hám t.b.

-lıq, -lik affiksleri járdeminde dóregen kelbetlikler hár qıylı waqıyalarğa, qubılıslarğa baylanıslı sındı, sıpattı bildiredi. Atlıq sózler menen dizbeklese otırıp, terminologiyalıq qásiyetke iye boladı. Yağnıy sóz dizbegi túrinde kelip, bir jámiyetlik-siyasiy túsinik atamasınıń mánisin ańlatadı: *mámleketlik isker, jámiyetlik dúzim, galabalıq mádeniyat* t.b.

-ıy, -iy affiksli kelbetlikler belgili predmetke tán óz ara baylanıstıń mánilerin ańlatadı. Bul kelbetlikler atlıqlar menen dizbeklesiw arqalı ekinshi komponentke tán belgini anıqlap keledi: *siyasiy bólim, rásmiy wákil, mádeniy shólkem* t.b.

-ıy, -iy affiksli kelbetlikler kóplegen atlıqlar menen dizbeklesip kelip jámiyetlik-siyasiy túsinik atamaların jasağanın kóriwge boladı. Bunda bir kelbetlik sóz bir neshe atlıqlar menen dizbeklesip kelip atamalar jasaydı.

Qospa atamalardıń kelbetlik penen atlıqtıń dizbeklesiw arqalı jasalıwı jámiyetlik-siyasiy leksikanıń quramınıń kópshilik bólegin quraydı. Qospa jámiyetlik-siyasiy túsinik atamalarınń «siyasiy» kelbetlik sózi menen dizbeklesip keliwi arqalı jasalğan qospa atamalar siyasiy adebiyatlarda kóp ushırasadı. Solay etip, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındağı terminler leksikalıq, semantikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik hám sóz awısıw usıllarınıń járdemi menen jasaladı. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramındağı terminologiyalıq birlikler usı usıllar arqalı eń bay arnawlı atamalar toparın payda etti.

4. Basqa tillerden ózlestirilgen atamalar

Jámiyetlik tariyxıy rawajlanıw, xalıqlardıń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy baylanısları, xalıqlar hám olardıń tilleri arasındağı baylanıslar. Álbette, tillerdiń bir - birine tásir etiwine sebepshi. Usı tariyxıy rawajlanıwdıń barısında bir tilden ekinshi tilge eń birinshi gezekte sózler awısıp otıradı. Qaysı tildiń bolmasın leksikalıq quramına tariyxıy shıǵısı jaǵınan baha berilgende, sózlik quramınıń

tiykarınan eki toparğa, yaǵniy ózlik hám ózgelik qatlamlarğa ayrılıp turatıǵınlıǵı da usı sebepten. Orıs tilinen hám orıs tili arqalı basqa da tillerden terminlerdiń kóplep kirip keliwi sózlik quramınıń elewli túrde bayıwına múmkinshilik tuwdırdı, sóz jasaw tarawında sóz awısıw usılınıń jetilisiwi, onıń ónimli usıl sıpatında ómir súriwin támiyin etti. Orıs tilinen, orıs tili arqalı basqa da tillerden terminler tiykarınan alǵanda úsh túrli jol menen kirip keldi: a) ózgerissiz tuwrı awısıw; b) aralas qollanıw; v) kalkalaw arqalı.

Qaraqalpaq tilindegi jámiyetlik-siyasiy atamaların bir bólegin rus hám rus tili arqalı basqa tillerden awısqan atamalar quraydı. Basqa tillerden jámiyetli-siyasiy atamaların awısıwında olardıń tikkeley awısıwı hám kalkallaw usılı arqalı awısıwında kórinedi.

a) Basqa tillerden sózlerdiń qalay bolsa solay ózgerrissiz awısıwı arqalı payda bolǵan atamalar. Mısalı, prezident, monitoring, reforma, referendum, senat, senator, deklaraciya, delegaciya, birja, bank, koncepciya, import, eksport, fond, kompaniya, sessiya, akcioner, deputat, respulika, parlament, frakciya, korporaciya, modernizaciya, strategiya t.b.

b) Termin jasawda basqa tillerdiń tayın modelinen paydalanıw arqalı – kalka – usılı sóz hám sóz dizbekleriniń, hátte, morfemaların mánisi hám qurılısın óz tilimizdiń birlikleri arqalı dálme-dál beriw eń aktiv usıldıń birine aylandı. Sonıń esabınan tilimizdiń leksikası jańa sóz dizbekleri menen bayıp atır [2]. Mısalı, joba –plan , jámiyetlik shártname – kollektivniy dogovor, milliy dárámat – nocionalnıy doxod, puqara – grajdan, huqıq – pravo, t.b.

v) Aralas qollanıw usılı menen [2] jámiyetlik-siyasiy atamalar jasaladı. Bunday usıl menen jańa termin jasalǵanda qaraqalpaq tiliniń anaw yaki mınaw birliǵı hám basqa tildiń sáykes birliǵı menen bir uǵımdı ańlatıwshı atama dúziledi. Bundayda qosımtalar da, dara sózler de, kómekshi sózler de qatnasıwı múmkin, olar baylanıstırıwshı yaki mánilik qatnas jasap tutas birlikti dúzedi. Mısalı, globalıasıw dáwiri, elektron múráját, global mashqala, informaciya erkinliǵı, kóp partiyalı, okrug saylaw komissiyası, siyasiy partiyalar, mámleket suveriniteti, strategiyalıq rawajlanıw, t.b.

Arab tilinen alıńǵan jámiyetlik-siyasiy leksika:

arza/arzı, ásker, ádet, wázir, ǵárip, daw, jaza, hákim, jámáá, jámiyet, puqara qáde, laqap.

Shamshetov J. Qaraqalpaq tiline arab sózleriniń ózlesiw sebeplerin bılay atap ótedi:

Arab sózleriniń ózlesiwı sırtqı sebeplerge baylanıslı bolǵan. Túrkiy hám arab xalıqları arasındaǵı júzege kelgen siyasiy-ekonomikalıq hám mádeniy baylanıslar sırtqı sebeplerdiń tiykarı bolıp sanaladı. Arablar ózleriniń basıp alıwlarınan keyin siyasiy ústemligin ornattı, dinin engizdi hám Orta Aziyaǵa arab xalıqlarınıń kóplep keliwleriniń nátiyjesinde eki xalıqtıń arasında ekonomikalıq hám mádeniy baylanıslardı rawajlandırdı. Usı jaǵdaylarǵa baylanıslı arab sózleriniń kópshiligi túrkiy tillerine ózlesti.

Arab hám parsı tillerinen kirgen sózler túrkiy tilleriniń barlıǵında da keń qollanılıp, túpkilikli sózlerdey bolıp ketken. Lingvistlerdiń kórsetiwinshe, túrkiy tilleri arab hám parsı tillerinen sózlerdi hár qıylı dárejede ózlestirgen.

Jámiyetlik-siyasiy leksika xalıqtıń tariyxıy, jámiyetlik rawajlanıwı menen úzliksiz ózgeriske ushırıp otıratuǵın leksikalıq qatlamı bolǵanlıqtan uzaq tariyxqa iye bolıp tabıladı. Sonlıqtan tildiń jámiyetlik-siyasiy leksikası quramında túpkilikli qaraqalpaq sózleri menen qatar baqa tillerge tán bolǵan sózler de ushırasıwı tábiyǵıy jaǵday. Usı jaǵdaydı esapqa ala qaraytuǵın bolsaq, ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasın tariyxıy shıǵısı boyınsha bir neshe toparlarǵa ajratıp úyreniw múmkin.

1) Túrkiy tillerine ortaq jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikası bir neshe tematikalıq ózgesheliklerge iye. Túpkilikli qaraqalpaq sózleri menen birge túrkiy tillerine ortaq sózler qollanılardı. Túrkiy tillerine tán sózlerdiń kópshilik bólegi tuwısqan tiller ushın ulıwmalıq yamasa teń qatlam ekenligi málim.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında ushırasatuǵın diplomatiyalıq qatnaslardı ornátıwshı wákilge qollanatuǵın «elshi» sózi «el» hám – shi morfemalarınan quralǵan bolıp, onıń quramındaǵı «el» sóziniń semantikas

ayırım dereklerde «elshi», «payǵambar» hám «rasul» dep túsindiriledi. Bul orında «payǵambar», «rasul» sózlerin diplomatiyaǵa baylanıslı emes, al diniy túsinikti bildiriwshi sóz sıpatında túsiniw múmkin. Bul sózdıń omonimlik sınarı da bolıp, ol «qol» sóziniń mánisin beredi.

«Elat» bir urıw qáwimge tán kisiler, qáwimler birlespesi bolıp, «el» atlıǵına jámlew mánisin beretuǵın – at qosımtasınıń qosılıwı menen payda [21:60-b]. etilgen [21:55-b]. Eski túrkiy tilinde –at qosımtası kóplikti ańlatatuǵın qosımta bolǵan: el (birligi) – elat (kópligi).

2) Parsı tiline tán jámiyetlik-siyasiy leksika.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında parsı tiline tán sózler kóplep ushırasadı.

«Nıshan» - (belgi, iz, nısana, mólsher, orden, medal).

1. Ádeyilep qoyılǵan yaki tábiyiy belgi;
2. Bir nárseniń qaldıǵı;
3. Bir nárseden derek beriwshi belgi;
4. Oq úziw ushın nısanǵa alınǵan nárese;
5. Bir gáp qaratılǵan obyekt, bir gápten gónergen maqset;
6. Orden, medal.

Búgingi qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında bul sóz mámleketlik nıshanlar mánisinde hám orden, medal mánisinde qollanıladı.

3). Arab tilinen kirgen sózler.

«Hákim» sózi arab tilindegi «hakama» feyilinen alınıp basqarıw, hákimlik etiw mazmunına iye [19:187-b.]. Ózbek tiliniń etimologiyalıq sózliginde bul sóz tómendegishe berilgen. «Hákim» arabsha sóz hákim (un) formasına iye. Tiykarı kóp mánili «hakama» feyiliniń «húkim shıǵardı» mánisi menen dúzilgen, wálayat, qala, sháhár, rayonlardıń húkimet tárepinen tayarlanǵan basqarıwshısı mánisin ańlatadı [19:60-b.].

Múl – arabsha sóz bolıp múl(in) formasına iye. Tiykarınan, malaka feyiliniń iye boldı mánisi tiykarında payda bolǵan, mal, dúnya, zat degen mánilerdi

a'latadi [19:28-b.]. B'gingi k'nde qaraqalpaq tilinde bul s'z ekonomikalıq, siyasiy tarawlarda jiyy qollanıladi.

Bajıxana – bajı hám xana morfemalarınń birigiwinen payda bolǵan, bajı – arabsha s'z bolıp, mal-m'lkten óndiriletuǵın salıq mánisin a'latadi. Al, xana – tájikshe s'z bolıp, orın, jay mánilerin bildiredi.

Ádil, ádillik (arabsha-ádalatlı) haqıyqatshıl, nızamǵa tiykarlangan degendi bildiredi.

Nızam sózi tártip, sistema, dúzim, ustav, ishki tártip qaǵıydaları degendi bildiredi. Belgili bir is, másele boyınsha nızam-qaǵıydalar, tártipler jıyındısın a'latadi.

Bulardan basqa házirgi qaraqalpaq tilinde jiyy qollanılatuǵın adamgershilik, adamzatlıq, ádet, mánewiyat, talapnama t.b. s'zler de shıǵısı boyınsha arab tilinen kelip kirgen.

4) Latın tilinen kirgen jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları.

Prezident sózi latın tilinen alıńan, basqarıwdıń respublika formasına iye mámleketlerdegi mámleket basshısı degen mánisti bildiredi. B'gingi k'nde tilimizde úsh túrli mánide qollanıladi. 1. Respublika basqarıwı formasındaǵı mámleketlerde belgili múddetke saylap qoyılatuǵın mámleket basshısı (Ózbekstan Respublikası Prezidenti); 2. Ayırım ilimiy kárxana yaqı jámiyetlerdegi belgili múddetke saylap qoyılǵan basshı (Orta Aziya xalıqları mádeniyat assambleyası prezidenti, Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyasınıń Prezidenti), 3. Firma, bank kompaniyalardaǵı joqarı lawazımdaǵı shaxs: Bank prezidenti, kompaniya prezidenti.

Palata (lat.–saray). Ayırım mámleketlerde parlament yaqı basqa joqarı mámleketlik ornannıń quramlı bólegi [24:29-b.]. Ózbekstanda parlament, Oliy majlistiń eki quram bólegin a'latadi: tómengi palata – nızamshılıq palata, joqarı palata – senat.

Incident (latın. wákil, situaciya) qanday da bir túsiniwshilik, soqlıǵısıw degen mánilerdi bildiredi. Bul s'z kóbinese eki eldiń yamasa mámlekettiń bir-birine qarama-qarsı háreketleri, soqlıǵısıwı mánisinde jumсалadı.

Bulardan basqa búgingi kúni qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında notarius, notarial, normativ, referendum, norma, principial, preferenciya, progressiya, proekciya, publicistika, sanaciya, sankciya, sekciya, reproduktiv, sekta, sensaciya, senator h.t.b. sózler qollanıladi.

5) Grek tilinen kirgen jámiyetlik-siyasiy leksika.

Ćarezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında jiyi qollanılıp kiyatırǵan sózlerdiń kópshiligi grek tilinen kelip kirip qollanılmaqta. Narkobiznes, narkoman, narkotik sózleriniń túbiri grek tilinen alınǵan miydi aylandırıwshı, esten tandırıwshı degen mánini ańlatadı.

Amniciya – (gr. keshiriw, gúnasınan ótiw), amnistiya – joqarı mámleket hákimiyatı organınıń jeke aktı, ayırım shaxslardı jınayıy jazadan azat etiw, jınayat isin biykar etiw, yaki jazanı jeńillektiriw haktırındaǵı qararı.

6) Angličan tilinen kirgen jámiyetlik-siyasiy leksika.

Byudjet (lat. – aqsha) – belgilengen múddet (jıl, kvartal ushın islep shıǵılǵan, shólkemlestirilgen hám nızam túrinde tastıyqlınǵan dáramatlar hámǵárejetler jıyındısı [24:15-b.].

«Nou-xau» sózi angličan tilinde – qandaylıǵın bilemen degen sózden alınǵan. Hújjetler tiykarında rásmiylestirilgen hám nızamshılıq penen qorǵılǵan, ele hámmege málim bolmaǵan texnikalıq bilimler, kónlikpeler, hújjetler, shártnamalar h.t.b. pitimler dáwirinde túsiniledi [24:22-b.].

Park (ang.) sózi birinshiden dem alıw ornı, ekinshiden transportlar turatuǵın orın, úshinshiden texnopark – jańa ilimiy jańalıqlar oylap tabatuǵın, sınılatuǵın ilimiy mákemeler degen mánini bildiredi [24:29-b.].

Bulardan basqa press-konferenciya, printer, provayder, press h.t.b. sózler de inglis tilinen alınǵan.

7) Francuz tilinen kirgen jámiyetlik-siyasiy leksika.

Parlament sózi (fr. – rásmiy sóylew ornı, sóylew, aytıw). Demokratiyalıq mámleketlerde tiykarınan saylaw tiykarında dúziletuǵın joqarı qánigeli hám nızamshılıq organı [24:30-b.]. (Ćarezsiz Ózbekstannıń parlamenti – Oliy majlis).

Reforma – qayta qurıw, túpten ózgertiw degendi bildiredi [24:41-b]. Rawajlanıwdıń ózbek modeliniń tiykarǵı bes principiniń biri mámleket bas reformator.

Partiya (fr. bólek, topar). İdeyalıq jaqtan birdey pikirge iye adamlar toparınan ibarat, belgili sociallıq topar yaki qatlamlardıń máplerin sáwlelendiriwshi hám qorgawshı shólkem degendi bildiredi [24:30-b]. Házirgi qaraqalpaq jámiyetlik-siyasiy leksikasında bulardan basqa da shıǵısı boyınsha nemis tilinen kirgen (rentabellik), italyan tilinen kirgen (valyuta), shved tilinen kirgen (ambudsman) h.t.b. tillerden alınǵan sózler kóplep ushırasadı.

Ásirese, sońǵı jıllarda qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy leksikası basqa tillerden kirgen sózler menen bayıdı.

Terminlerdi jasaw, dúziw, qalıplestiriw de joqarıda atap ótilgen usıllar arqalı tilimizde payda bolǵan jańa túsiniklerge atama qoyıwdıń til nızamlıqların basshılıqqa alıp dúzilgen úlken bir sistema quraydı. Usılardıń nátiyjesinde jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń mazmunı jaǵınan da, kólemi jaǵınan da keńeyip hám rawajlanıp atırǵanın anıq kóriwimizge boladı.

Jámiyetlik-siyasiy atamalardıń jasalıwın, dúziliwin, qalıplesiwin joqarıda kórip shıqtıq. Al endi, olardıń dúzilisi boyınsha lingvistikalıq kóz-qarastan tómendegidey etip bólemiz:

- 1) Dara sózler: xalıq, jámiyet, qarjı, mákeme, shólkem, puqara.
- 2) Dórendi sózler : jámiyetshilik, kepillik,
- 3) Qospa sózler:

a) birikken: baspasóz, isbilermen, orınbasar.

b) birikpegen: puqaralıq jámiyet, miynet tártibi, miynet kúni.

Bulardı óz ishinde eki hám kóp komponentli qospa terminler dep bólemiz.

- 1) eki komponentli qospa terminler: máhálle aqsaqalı, lawazımlı shaxs, qurallı kúshler,

2) kóp komponentli qospa terminler: xalıq aralıq shólkem, dinler aralıq keń peyillik, mámleketlik emes shólkem, ózin-ózi basqarıw uyımları.

v) Qısqargan sózler: Birlesken milletler shólkemi – BMSH, Awıl puqaralar jıyını – APJ, Juwapkershiligi sheklengen jámiyet – JShJ, Mákán puqaralar jıyını –MPJ, Ğárezsiz mámleketler doslıq awqamı – ĞMDA.

Termin hám terminologiya – til biliminde ilimiy jaqtan da, ámeliy jaqtan da eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Bul aktual mashqala til teoretikleri menen ámeliyatshılarınıń dıqqatın awdarıp kiyatır.

Qaraqalpaq tili sózlik quramınıń belgili bólegin iyeleytuǵın leksikalıq qatlamlardıń bir toparı terminler esaplanadı. Qaraqalpaq tili terminologiyasınıń qalıplesiwinde hám rawajlanıwında, tártipke túsiwinde ótken ásirdiń 90-jıllarında Qaraqalpaq tiline mámleketlik biylik berilgennen soń dúzilgen Terminkomnıń xızmeti ayrıqsha boldı.

QR Ministrler Sovetiniń biyligi menen 1990-jıldıń 1-martınan baslap QR Ministrler Sovetiniń janında respublikalıq terminologiyalıq komitet (Terminkom) dúzildi. [2:21-b.]

Respublikalıq terminologiyalıq komitet haqqında rejede belgilengenindey: «Terminkomnıń tiykarǵı wazıypası – qaraqalpaq tiliniń ilimiy-texnikalıq hám kásiplik, sonday-aq jámiyetlik-siyasiy atamaların tártiplestiriw, atama sózliklerin baspadan shıǵarıw, ilimiy kóz-qarastan islengen terminlerdi tastıyıqlaw boyınsha jumıslar júrgiziw bolıp tabıldı. [2:13-14-b.]

Terminkom háreket etip turǵan jılları (1990-2000-j.j.) rejeye muwapıq jumıslar islendi. Dáslep professor D.S.Nasırov (1990-1992-j.j.), bunnan soń professor E.Berdimuratov (1992-j. baslap) basshılıq etken Terminkom atamaların tártipke túsiwin, sózlikler shıǵarıwdı, baspa sóz, radio hám televidenie jumıslarında atamaların qollanıwın tártipke salıwdı, terminologiya máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy konferenciya lar ótkeriwdi ámelge asırdı. Sol jılları konferenciya lar shólkemlestirilip, onda sózlik quramdaǵı terminlerdi hár tárepleme úyreniw, ilimiy-izertlew jumısların keń hám joqarı dárejede júrgiziw,

olardı házirgi zaman talapları, ádebiy tillerdiń rawajlanıw nızamlarına sáykes tártiplestiriw hám qollanıwı boyınsha belgili normaǵa túsiriw, sistemalastırıw, teoriyalıq tiykarların islep shıǵıw kún tártibine qoyılıp keldi. [7;8] Terminkom aǵzalarınń tikkeley qatnasıwı menen qaraqalpaq tilindegi ilim-texnika tarawları boyınsha 30dan aslam awdarma, túsindirme sózlikler baspadan shıqtı. 90-jıllardan házirgi dáwirge shekemgi alıp barılǵan ilim-izertlew jumıslarınıń kópshiligi qaraqalpaq tili terminologiyasınıń ayırım tarawlarına baǵıshlandı. Karaqalpaq tilindegi terminlerdi ilimiy kóz qarastan islep shıǵıp, anıqlap, tártiplestiriw baǵdarında da Terminkom tárepinen alıp barılǵan jumıslar jaqsı nátiyje berdi. Terminlerdiń qollanıwında hárqıylılıqqa jol qoyılmadı. Respublikalıq gazeta betlerinde «Terminkom usınıs etedi» rubrikasında járiyalanǵan terminler dizimi olardı qollanıwdaǵı orınsızlıqlardı saplastırıw, tártiplestiririwdi támiynlewge xızmet etti. [6]

Elimiz ǵárezsizlik algannan sońǵı dáwirde júz bergen jámiyetlik-siyasiy, sotsial-ekonomikalıq, mádeniyat tarawlarındaǵı ózgerisler sáykes atamalardıń payda bolıwına, qalıplesiwine alıp keldi. Sońǵı jılları qaraqalpaq tili leksikası jańa atamalar menen bayıp barmaqta. Tilekke qarsı, jámiyetlik-siyasiy túsiniń atamaları qaraqalpaq tilinde ekvivalenti bolıwına qaramastan alınǵan tildegi halında yamasa bir neshe variantta qollanılǵanın baqlawǵa boladı. Búǵan kúndelikli ǵalaba xabar qurallarınıń materialların mısıl etip alıw múmkin: mustaqıllıq, ǵárezsizlik, jurtbası, mámleket basshısı, xalıq párawanlıǵı, xalıq abadanlıǵı, kámil insan. jetik insan h.t.b. Bul til tazalıǵına.til mádeniyatına itibarsızlıq ekenin esapqa alıp, belgili bir tártipke túsiriw jolların izlew kerekligi seziledi. Búǵan janı ashıǵan ayırım ilimpazlar óz pikirlerin baspa sózde bildirmekte. Máselen, akademik J.Bazarbaev «tolerantlıq» terminin «keńlik» dep usınǵan G.Qanaatovanıń maqalasına pikir bildirip, bawırıkeńlik (ózbek tilinde baǵrikenglik) dep alıw kerekligin dálillep beredi. [3]

Tilekke qarsı, ádebiy til kórinisiniń naǵız úlǵisi bolatuǵın ǵalaba xabar qurallarınıń tilin baqlap qarasaq, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı bar sózlerden orınlı paydalanbay atırǵanınıń gúwası bolamız. Professor

E.Berdimuratovtın terminologiyasını bunnan bılay da rawajlanıwın, ulıwma xalıqlıq qollanıwın támiynlewde járdem etetuǵın ilaj hám usınısları házirgi kúnde de oǵada aktual bolıp qalmaqta: «Terminniń tábiyatına, jasalıwına, qollanıwına, tán shártlılıktı esapqa alıp, onıń ámeliy tájiriybede paydalanılıw jaǵdayın baqlap barıwdı kúsheytıw, tiyisli ilajlar iske asırılıwı, dúzetilip barılıwı jaqsı nátiyje beredi. Radio hám telekórsetiwlerde termin sózlerdiń qollanıwı, turaqlı tús alıwı lazım. Bul jurnalistlerden, redaktorlardan jeterli kewil bóliwdi talap etedi [4:179-b.] Bunday jumıslardı ilimiy hám ámeliy jaqtan iske asırıw ushın qánigelerdiń xızmeti zárúr.

Házirgi kúnde qaraqalpaq imlasındaǵı ózgerislerdi, terminlerdi turaqlastırıwdı ámelge asırıwda Terminkom xızmetine mútájlik payda boldı, sonlıqtan onıń xızmeti qayta tiklense maqsetke muwapıq bolar edi.

Juwmaq

Qaraqalpaq tiliniń funkcionallıq stilleriniń qalıplesiwi, rawajlanıwı keleshegi tuwralı másele kún tártibine qoyılǵan mashaqalardıń biri edi. Olar ulıwma problemalıq – másele retinde (professor E.Berdimuratov), jeke tarawlar (Pirniyazov Q., Allanazarov Q., Allaniyazova Sh., Kárimxojaev Sh., Paxratdinov Q., Jaqsımuratov Q t.b.) boyınsha qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwın 60-jıllarınan arnawlı izertlew obyektisi boldı.

Jámiyetlik-siyasiy terminologiya óz aldına ilim-izertlew jumısınıń obyektı boldı. A.Pirniyazova jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń ózine tán ózgesheliklerin, jasalıwın, grammatikalıq dúzilisin, qollanıw órisin, komponentlerin, olardıń tariyxiy shıǵısın keń túrde bayanlap berdi.

Bul boyınsha monografiyalıq sózlikler, maqalalar, qollanbalar baspasózde jarıq kórdi.

Xalıqtıń turmıs dárejesiniń rawajalanıwı, ekonomikalıq qarım-qatnaslardıń ózgerip tilidiń leksikalıq quramınıń jańa túsinikler menen bayıwına tiykarǵı tarawı sebepshi boladı. Siyasiy-ekonomika tarawı haqıyqat rawajlanıw tarawı jolına siyasiy-jámiyetlik publicistikalıq stildiń basqa salalarına salıstırǵanda keyinirek qalıpleskeni belgili. Sonlıqtan da bul tarawda qollanılatuǵın ayırım sózler xalıqtıń kópshilik bólegine tanıs emes, tek endi qollanılıp, órisi keńeyip túsinikli bolıp atır.

Jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń qalıplesiwinde de izbe-izlilik bar: 1. Óz tilimizdiń túpkilikli sózleri dara negiz, dórendi túbir, qospa sóz túrinde jumsaladı: kún kóris, shıǵıs, isbilermen, jumıs kúni, ruxsatnama, shártnama, t.b.

2. Basqa tilden sóz awısıw jolı menen jámiyetlik-siyasiy atramalar qabıl etiledi.

a) internacional terminlerdi rus tilinen qalay kirgen bolsa, solay ózgertpey qabıl etiw normaǵa aylanǵan: parlament, partiya, .

b) kalka jolı menen awdarmalaw úrdiske aylandı: miynet kúni, teńlew, xojalıq esabı, bazar qatnası.

v) aralas qollanıw. Bul da kalkanıń ayrıqsha bir túri: siyasiy ekonomika, sawda birjası, bazar ekonomikası, mámleketlik kárxana, kishi kárxana t. b.

Jámiyetlik-siyasiy terminlerdi qalıplestiriw, rawajlandırıw hám ádebiy til normasına túsiriw, házirgi kún tártibiniń birinshi máselesi bolıp otır. Sebebi usı kúnleri gárezsiz Qaraqalpaqstan Respublikası óziniń kúndelik kún kórisine, óndiris qatnaslarına, kárxana basqa ellerdiń ekonomikalıq qatnasqa qızgın kirisip atır. Sonlıqtan ekonomiklıq terminlerge zárúrlik oǵada kúshli.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń normasına baylanıslı túpkilikli sózlerdi kóplep jumsaw; basqa tilden engen sózlerdiń tilde sáykes keletuǵın birlikler bolsa barınsha awdarıw; eger awdarǵanda mánilik nuqsan keletuǵın bolsa hesh qanday ózgerissiz qollana beriw (onday sózlerge tiyisli sózliklerden túsindirmeli usıdan paydalanıp mánisin anıqlap alıw) oǵada durıs jol bolǵan.

Ádebiy tildiń terminologiyası haqqındaǵı másele – ulıwma xalıqlıq másele. Ol barlıq waqıtta rásmiy mámleketlik orınlar, qánigeler, pútkil jámiyechilik tárepinen sheshiwshi konkret ilajlardı ámeliy iske asırıp otırıwdı talap etedi. Óytkeni terminler-sózlik quramınıń eń hárekecheń, udayı ózgerisler enip otıratuǵın keń qatlamı, ádebiy tildi leksikalıq jaqtan bayıwındaǵı tiykarǵı dereklerdiń biri.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Joqarı mánawiyat – jeńilmes kúsh. -Tashkent: 2008.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri.-Nókis: «Bilim», 1999.
3. Барлыбаев Р. Общественно-политическая лексика в современном казахском языке. -Алма-ата: «Мектеп», 1978 г.
4. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть IV. Лексика. М.: 1962 г.
5. Баскаков Н.А. Особенности формирования терминологии в разных социальных условиях развития языка /на материале тюркских языков. - Доклады на VII Международном социологическом конгрессе/ Москва.1970
6. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ лексикологиясы. Нөкис. : «Билим», 1994-ж.
7. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. -Нөкис, 1973-ж.
8. Бердимуратов Е., Камалов А. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясында қолланылатуғын терминлер хәм атамалардың қысқаша қарақалпақша-өзбекше-орысша сөзлиги. Қарақалпақстан. 1995
9. Кагарманов Г.Г. Формирование и развитие общественно-политической терминологии башкирского литературного языка. Уфа,1979г.
10. Коготкова Т.С. Из истории формирования общественно-политической терминологии. В кн. “Исследования по русской терминологии”. М.: «Наука», 1979г.
- 11.Лехин И.В. Қысқаша саясий сөзлик. Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1976-ж

12. Нажимов А. Соңғы дәуірде қарақалпақ тили сөзлик курамының раўажланыўы. Топпам: “ Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери”. –Нөкис, 1993.
13. Пирниязова А.Қ. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке. АКД. -Ташкент: 1986
14. Пирниязова А.Қ. Ғәрезсизлик дәўириниң жәмийетлик-сиясий лексикасы. “Илимпаз ҳаял-қызлардың жәмийеттеги орны” конференция материаллары. Нөкис, 2009.
15. Пирниязова А.Қ. Қарақалпақ тилиниң терминологиялық қатламы ҳаққында базы бир пикирлер. “Устаз” топпам, 26-29 бет. Н 2002
16. Пирниязова А.Қ. Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий атамалардың өзгешелиги. «Илим ҳәм жәмийет» №4, 2015
17. Пирниязова А.Қ. Қарақалпақ тилиндеги жәмийетлик-сиясий лексиканың қәлиплесиў ҳәм раўажланыў жоллары. Toshkent: Navro'z нашриёти, 2017
18. Шәмшетов Ж. О роли арабских заимствовании и русской кальки в становлении политико-общественных и публицистических терминов в каракалпакском языке. Вестник КК ФАН УЗССР. 1980г.
19. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент: «Университет», 2000
20. Юсупов И. Хәр кимниң өз заманы бар. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004
21. Durovic, L'. System slovesnych mennych tvarov v slovincine (1973) Slavica Lundensia, 1, pp. 7-24. www.skopus.com
22. Barnet, VI: 'Vyvoj systemu participii aktivnich v rustine', AUC — Philologica, Monographia IX, Praha, 1965. www.skopus.com
23. Sheila B. Kamerman. Social policy glossary. Columbia University, 2000. www.skopus.com

Sh.Smetullaeva tárepinen járiyalangan miynetler:

1. **Пирниязова А.Қ., Сметуллаева Ш.** Қарақалпақ тилиндеги терминлерди турақластырыўдың айырым мәселелери. “Тил билими, әдебияттаныў хәм аўдарма теориясы: изертлеў хәм үзликсиз тәлим технологиялары” атамасындағы Республикалық илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. Нөкис, 2015, 55-57 -бетлер
2. **Пирниязова А.Қ., Сметуллаева Ш.** Тилге итибар – елге итибар. «Илим ғұмшалары» илимий – әмелий конференция материаллары. Топлам, (2015-жыл, май), 58-60- бетлер
3. **Пирниязова А.Қ., Сметуллаева Ш.** Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигиндеги терминлер ҳақында. «Филологияның әҳмийетли мәселелери» илимий – әмелий конференция материаллары (2016-жыл март), 173-174-бетлер
4. **Пирниязова А.Қ., Сметуллаева Ш.** Хабар коммуникация технологияларының сөзлигин дүзиў ҳақында. «Ана тилимиз жаңаланыў жолында» илимий – әмелий конференция материаллары, (2016-жыл ноябрь) 88-бет
5. **Пирниязова А.Қ., Сметуллаева Ш.** Қарақалпақ тилинің жәмийетлик-сиясий терминлер сөзлиги. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018, 3,5 б.т.